

ส่องทางสมถวิปัสสนา (ตอนที่ ๑)

บทเบื้องต้นหน้าวิชา

สุตฺตฺสํ ฅกเต ปญญํ

ผู้ฟังดี ย่อมได้ ปัญญา

พุทธโอวาท ศาสนาคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่มีรสชาติอันอร่อยสุขุมมาก เหล่าชุมชนทั่วไปฟังได้ ปฏิบัติได้ รู้ได้ ตามชอบใจ ตามภูมิฐานะของตนๆ ไม่เป็นการข่มจีนขัดขวางต่อนิสัยและระบอบใดๆ ของใครในโลกทั้งนั้น คำสอนของพระองค์เป็นแต่ชี้แนวทางปฏิบัติให้ พร้อมทั้งบอกเหตุผลของการปฏิบัตินั้นๆ ใครจะปฏิบัติตามหรือไม่ คำสอนนั้นก็มิได้ลงโทษหรือให้คุณแม้แต่ประการใด โทษแลคุณย่อมเป็นของอำนาจให้ผลตามเหตุ นั้นเท่านั้น พระองค์ได้ทรงแสดงข้อปฏิบัติไว้พร้อมด้วยพระทัยอันเต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ โดยมีได้หวังการตอบแทนแม้แต่ประการใดเลย พระองค์นั้นเป็นผู้ทรงไว้แล้วซึ่งพระวิสุทธิคุณอันวิเศษ หากเลิศทั้งหลาย มีอคติเป็นต้น มิได้เจือปนไปในพระทัยของพระองค์เลย พระองค์ได้ทรงไว้แล้วซึ่งสติปัญญานทั้งสามบริบูรณ์ทุกเมื่อ คือว่า

พระองค์มิได้หลงดีใจต่อผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ๑

มิได้เสียใจต่อผู้ไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ๑

ใครจะปฏิบัติตามบ้างไม่ปฏิบัติตามบ้าง พระองค์เจ้าก็มีสติตั้งมั่นอยู่ทุกเมื่อไม่หลงยินดี และยินร้าย ๑

ฉะนั้น พระองค์จึงทรงมีวิสารทแก่กล้าสามารถอาจหาญ โปรดประทานพระโอวาท ในที่ทุกแห่ง แล้วทรงบัญญัติศีล สมาธิ ปัญญาเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด มีวิมุตติอันเป็น ยอดเยี่ยม โดยมีได้หาควั่นต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งนั้น

สาธุชนทั้งหลายจึงไม่ควรประมาท ในการที่พวกเราได้มาเกิดเป็นมนุษย์ชาติ เป็นคติอัน อุดมสมบูรณ์ไปด้วยของวิเศษต่างๆ มีอริยทรัพย์เป็นเครื่องประดับ ซึ่งสาธุชนทั้งหลาย พากันปรารถนาอยู่แล้ว อนึ่ง พระพุทธโอวาทที่ชี้ขุมทรัพย์นับตั้งอนันต์นี้ มิใช่เป็นของ หาได้ง่ายเมื่อไร เราเกิดมานับเป็นแสนชาติอนันต์ ซึ่งจะได้พบปะโอวาทคำสั่งสอนของ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธนี้ ก็สุดวิสัย อย่าพึงพากันเข้าใจว่าเป็นของหาได้ง่าย ฉะนั้น เมื่อมรดกอันมีค่าสามารถแลกเอาซึ่งของวิเศษทั้งหลาย มีมนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ พระนิพพานสมบัติ เป็นต้น อันมนุษย์ในโลกนี้ปรารถนาอยู่แต่ยังไม่พึงเห็น เวลานี้มรดก นั้นได้ตกเข้ามาถึงมือของพวกเราแล้วตามความประสงค์ โฉนดเล่าพวกเราจึงไม่ยอมรับ แลใช้จ่ายให้เป็นประโยชน์แก่เราบ้างเลย

สาธุชนทั้งหลายจงพากันรีบรับ จงพากันรีบชม จงพากันรีบใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตน เสีย ในเมื่อทรัพย์ของดีมีอยู่ ในเมื่อมีผู้ชี้ขุมทรัพย์แลคุณค่าพร้อมทั้งอุบายใช้จ่ายทรัพย์ นั้น จะได้ทันแก่กาลสมัยที่ตนปรารถนา อย่าได้พากันยึดหน่วงด้วยบ่วงของมาร ภาระหนักจงพากันพักไว้ก่อน ตอนหลังยังมีลมไป อุบายใช้ทรัพย์นับไม่ถ้วน ล้วนแต่เป็นของ ดีมีคุณค่า พระพุทธองค์ทรงจำแนกแจกไว้ในคัมภีร์เป็นอนเนก แต่ในที่นี้จะชี้แจงอุบายจ่าย ทรัพย์ถุ่ๆ อันมีคุณค่าเป็นอนันต์ ขอสาธุชนทั้งหลายผู้อ่านอย่าพากันเข้าใจว่าเป็น อุบายของผู้แต่ง ความจริงมีในพระคัมภีร์แล้ว แต่เป็นของกว้างมาก ยากที่ผู้จะหยิบเอามา

ใช้ช่วยให้ทันแก่ความต้องการของตนได้ ฉะนั้น จึงได้ยื่นขอเอาแต่หัวข้ออันจะพึงปฏิบัติ มาแต่งไว้ในหนังสือเล่มนี้

ผู้เริ่มจะเรียนบทกวีใช้ทรัพย์ จะตื่นจากหลับกลับจากความหลง อย่าพึงส่งจิตคิดไปตาม สงสาร จงเห็นเป็นของนาราคาญ สงสารมันลวงเราผูกมัดรัดรังติงเครียดไม่เกลียดหน่าย หลงมัวเมา แก่เฒ่า หนุ่มสาว แม้แต่ชั้นเด็ก ๆ ก็ไม่รู้จักอิมพอ รสสงสารทำให้คนเฒ่าไม่ รู้จักสร้าง ตัวแก่จนจนจะดับจิตยังไม่คิดถึงที่พึ่งของตน สิ่งอื่นนอกจากความดีที่มีอยู่ใน ตนแล้ว คนอื่นที่ไหนใครเขาจะให้พึ่งได้ เกิด แก่ เจ็บ ตาย เราคนเดียวทั้งนั้น ตายแล้วไม่มีใครเป็นเพื่อนของเราเลย จงเริ่มรีบเรียนบทกวีใช้ทรัพย์ไว้สำหรับตน คนเราทุกๆ คน ยังเดินทางอยู่ไม่รู้จักจบ ช้ำจะต้องประสบพบกับภัยใหญ่ในวันหนึ่งข้างหน้า (กล่าวคือ พยาธิและมรณะ)

เมื่อเราเรียนรู้วิชาใช้ทรัพย์พร้อมกับคุณค่าของทรัพย์ไว้ได้แล้ว จะได้ทุมเทพทรัพย์ของตน ที่มีอยู่นั้นต่อสู้กับปฏิปักษ์ พึงทราบเถิดว่า สนามยุทธหมู่ไพรีสี่สหาย นายทหาร ๔ คน พากันชุมชุกสนุกใจอยู่ในไพรจันทร์ ต่างขันทำกิจตามหน้าที่ไม่มีเกียจคร้านเลย คนหนึ่ง คัดค้นทางพบแล้วปล่อยไป คนที่สองด้อมมองตามทุกฝั่อย่าง คนที่สามคุกคามตาม ทารุณแสนร้ายกาจ คนที่สี่มองมับเมียงคอยเหวี่ยงเปรี้ยงให้บรรลัย

สี่สหายนายโจรใหญ่นี้ทำเป็นมิตรสนิทสนมกับเรา นั่งนอนยืนเดินอยู่กิน พุดจาเฮฮา หัวเราะ เสร้าโศกสุขทุกข์ เขาย่อมเป็นไปกับเราทั้งนั้น เล่ห์กลมารยาของเขาลึกล้ำมาก ยากที่บุคคลจะรู้เหลี่ยมของเขา เว้นเสียแต่พระพุทธรองค์เจ้าและพระอรหันตจีณาสพ ทั้งหลายเท่านั้นจะรู้กลอุบายของเขา ฉะนั้น สาธุชนทั้งหลายผู้เห็นภัยแล้วกลัวต่อนายโจรทั้งสี่สหาย พึงพากันยินดีเรียนเอาวิชาคือพุทธมนต์ไว้สำหรับป้องกันตน พุทธมนต์ นั้นมี ๒ ประเภท พึงรู้คุณวิเศษแลลักษณะอาการของพุทธมนต์นั้นมีดังนี้ก่อนคือ การศึกษาเล่าเรียนท่องบ่นบทพาทอรรธบาลี ซึ่งมีในพระคัมภีร์ทั้งหลาย เรียกว่าพระปริยัติธรรม วิชาขั้นนี้เป็นวิชาขั้นต้น มนต์นี้เรียนแล้วไม่สาธยายเสกเป่า คือไม่ปฏิบัติ ตามความรู้ความเข้าใจนั้น พวกไพรีทั้งสี่ย่อมอิมกริม มนต์นั้นย่อมไม่สำเร็จประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ตน ตรงกันข้าม ถ้าปฏิบัติเขาย่อมเกรงขาม

ฉะนั้น ท่านจึงแสดงมนต์ประเภทนี้ไว้ว่ามีทั้งคุณและโทษดังนี้ อลคททุพมาปรียตุติ พระปรียติเปรียบด้วยอสรพิษ คือ ผู้ศึกษาเล่าเรียนทรงจำไว้ไม่ดี ไม่ตรึกรตรองให้ถ่องแท้ จะเข้าใจผิดๆ ถูกๆ แล้วนำไปใช้ยอมให้โทษแก่ผู้นั้น นิสฺสรณตฺตปรียตุติ พระปรียติที่บุคคลท่องบ่นจดจำเล่าเรียนทรงไว้เข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว โดยมีความประสงค์จะทำให้พ้นจากโอะมะ โดยการเรียนนั้น ภาณฺฑาคาริกปรียตุติ ได้แก่การศึกษาเล่าเรียนของพระอริยเจ้าผู้ท่านสิ้นกิเลสแล้วดังนี้ เป็นพุทธมนต์ที่หนึ่ง

พุทธมนต์ที่สองนั้น ได้แก่ สมถวิปัสสนากรรมฐาน อธิบายว่า ผู้ซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนพระปรียติธรรมอย่างนั้นมาแล้วก็ดี หรือเรียนแต่น้อยๆ เฉพาะอุบายของกรรมฐานนั้นก็ดี แล้วตั้งหน้าตั้งตาเจริญพระกรรมฐานนั้นเรื่อยไป วิชาประเภทหลังนี้นายโจรทั้งสี่มีความกลัวมาก

พุทธมนต์ทั้ง ๒ ประเภทนี้เป็นวิชาป้องกันตัวในเมื่อเข้าสู่ยุคทไฟรี ๔ นายนั้น สาธุชนทั้งหลายไม่ควรประมาท ควรพากันเรียนไว้ให้ชำของอาจหาญ จะพาข้ามด่านไปได้ก็เพราะวิชานี้

ต่อไปนี้จะแสดงวิชาประเภทที่ ๒ ซึ่งเรียกว่าสมถวิปัสสนานั้นต่อไป วิชาประเภทนี้เป็นวิชาที่เรียนแล้วลงมือกระทำกันจริงๆ เหตุการณ์เรียนมากและเรียนน้อยไม่สู้จะสำคัญนัก ส่วนสำคัญอยู่ที่กำลัง ๕ ประการ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เท่านั้น มีกำลังทั้ง ๕ นี้เป็นทุนอุดหนุนแล้ว แม้จะเรียนบทกรรมฐานเพียงสักว่า "ความตายของเราเที่ยง" เท่านั้นก็สามารถจะต่อสู้อะไรได้ สมกับพระสูตรท่านแสดงไว้ว่า "ปฺกฺขณฺผู้เรียนมากแลเรียนน้อย เมื่อปฏิบัติแล้วย่อมเข้าใจถึงธรรมได้เหมือนกัน" ดังนี้ อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดที่ใจมิได้มีในที่อื่น พระปรียติธรรมทั้งหลายถึงจะมากมายสักเท่าไร ก็บัญญัติตามลักษณะและกิริยาที่แสดงออกมาจากใจทั้งนั้น ผู้รู้จักลักษณะอาการของใจหายากก็บัญญัติได้น้อย ผู้รู้ละเอียดก็บัญญัติได้มาก

เหตุนี้ท่านจึงแสดงวิมุตติของพระชินาสพไว้ถึง ๔ ชั้นคือ พระสุกขวิปัสสก ๑ พระเตวิชชะ ๑ พระฉพิกัญญะ ๑ พระจตุปฏิสัมภิตตตะ ๑ ดังนี้ พวกท่านทั้งหลายยอมเข้าถึงวิมุตติหลุดพ้นกิเลส เข้าถึงพระนิพพาน ก็รู้รสชาติที่เป็นแก่นสารด้วยใจของตนเอง

ทั้งนั้น พระอรหันต์ ๔ เหล่านี้ มิได้วิวาทเป็นปฏิปักษ์เข้าศึกแก่กันและกันเลย ไม่เหมือนปวชนพวกเราทั้งหลาย ผู้ตบอดค้ำข้างต่างก็พากันเข้าใจว่าของตนถูก ผลที่สุดพวกตบอดเหล่านั้นเกิดทะเลาะทูปต่อยกันขึ้นเพราะข้างตัวเดียวเป็นเหตุ

พระโลกเชษฐ์พระองค์ได้ทรงแสดงธรรม เครื่องตัดสินพระธรรมวินัยในพระศาสนานี้ไว้แล้วถึง ๘ ประการว่า ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อระเคอะ ธรรมเหล่านั้นมิใช่ธรรม มิใช่วินัย คำสอนของพระองค์ ดังนี้เป็นต้น เมื่อพระธรรมยังไม่มีใครบัญญัติ พระสัพพัญญูผู้วิเศษปฏิบัติถูกต้องแล้ว รู้แจ้งด้วยพระองค์เองแล้ว บัญญัติเหล่านั้นสอนพระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระสาวกองค์ใดปฏิบัติถูกต้องเข้า ธรรมเหล่านั้นย่อมมาปรากฏชัดในใจของท่าน ความรู้ความฉลาดความหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เกิดมีขึ้นเฉพาะในใจของท่าน ด้วยการใช้อุบายของพระองค์ ความหลุดพ้นเพราะเห็นสภาวธรรมตามเป็นจริง จึงทอดทิ้งกิเลสทั้งหลาย มีขันธูปธิ เป็นต้น ไม่ต้องเชื่อคนอื่นอีกแล้ว ฉะนั้น ผู้ยังไม่ถึงวิมุตติจะบัญญัติธรรมใดๆ ก็ยังเป็นสมมติอยู่นั่นเอง ตกลงว่าสมมติทับสมมติเรื่อยไป ส่วนท่านที่ถึงวิมุตติแล้ว แม้จะบัญญัติธรรมเหล่าใดๆ บัญญัตินั้นก็ถูกต้องตามบัญญัติจริงๆ เพราะความในใจของท่านยังเป็นวิมุตติอยู่ตามเดิม

สมถ-วิปัสสนานี้ เป็นวิถีทางตรงที่จะให้ถึงซึ่งวิมุตติ แล้วเกิดปฏิเวธ บัญญัติสภาวะสิ่งนั้นๆ ให้เป็นไปตามความจริงถูกต้องได้ สมถะเป็นปฏิปักษ์แก่กามภพ ตัดหนทางอันคดเคี้ยวให้ตรง ด้วยองค์ฌานสามสมาธินั้นๆ วิปัสสนาปัญญา รอบรู้เห็นอยู่เฉพาะซึ่งของจริงทั้งหลาย เป็นต้นว่าเห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นจริงอยู่อย่างนั้น ไม่แปรผันยกย้ายเป็นอื่นไปเลย จิตวางเฉย รู้เท่าทันต่อสิ่งเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่นด้วยอัตตานุทิฎฐิ ตัดกระแสนของภพทั้งสามให้ขาดไปด้วยวิปัสสนาอยู่ในที่เดียว

อุบายของสมถะที่ท่านแสดงไว้มีมากมายหลายอย่าง จะต่างกันก็แต่อุบายเบื้องต้นเท่านั้น เมื่อเข้าถึงองค์ของสมถะแล้วก็อันเดียวกัน คือเอกัคคตารมณ์ ฉะนั้น ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าท่านจึงแสดงสมถะ ฌาน สมาธิ เป็นอันเดียวกัน เพราะธรรมทั้งสามนี้มีพระกรรมฐาน ๔๐ เป็นอารมณ์เหมือนกันทั้งนั้น ต่างแต่ผลัดกันเป็นเหตุเป็นผลแห่งกันและกันเท่านั้น (ดังจักอธิบายต่อไปข้างหน้าเรื่องรูปฌาน ๔ และสมาธิ)

จิตต์ ทนฺต์ สุขาวหํ

จิตที่อบรมดีแล้วนำความสุขมาให้

พระกรรมฐานทั้งหลาย ๔๐ มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น มีอาหารปฏิกุศลสัญญาเป็นปริโยสาน เมื่อน้อมเข้ามาให้มีอยู่เฉพาะที่กาย วาจา ใจ ของตนแล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าตัวของเราก่อนนี้เป็นที่ประชุมที่ตั้งของพระกรรมฐาน หรือเป็นแหล่งของสมถะ ฌาน สมาธิ ตลอดถึงปัญญาและวิมุตติด้วย เพราะเหตุที่เราไม่เข้าไปเพ่งพิจารณาที่กายนี้ ตามวิถีที่พระพุทธองค์เจ้าทรงสอนไว้ จึงไม่เห็นธรรมชาติพิเศษของจิตทั้งหลาย มีสมถะเป็นต้นฯ ฉะนั้น ในที่นี้จะได้ยกเอาพระกรรมฐาน อันเป็นแหล่งของสมถะ ฌาน สมาธิ คือ กายนี้ อย่างเดียวมาแสดงพอเป็นสังเขป เมื่อเจริญกรรมฐานอันนี้ได้แล้ว กรรมฐานอื่นนอกจากนี้ ก็ไม่ต้องลำบาก

กายคตานั้นท่านแสดงไว้มีหลายนัย เช่น แสดงเป็นธาตุ ๔ อสุภ ๑๐ เป็นต้น ในที่นี้จะรวมย่อเข้าแสดงเป็นอันเดียว ให้ชื่อว่า อสุภกายคตา แล้วจะจำแนกออกไปพอเป็นสังเขปบ้างเล็กน้อย ดังนี้

กายคตา พิจารณากายให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เมื่อผู้จะพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ แล้วพึงน้อมเอาจิตที่สงบพอเป็นบาทฐานซึ่งได้อบรมไว้แล้วด้วยการบริกรรมพุทโธฯ ดังนี้ เป็นต้นนั้น เข้าไปเพ่งพิจารณาเฉพาะอาการของกายทั้งหลาย ที่เรียกว่า ทวตฺติสาการ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น แล้วอย่าให้จิตนั้นส่งไปในที่อื่น น้อมเอาจิตนั้นเพ่งเฉพาะสิ่งเดียว เช่นจะเพ่งผม ก็ให้เพ่งเอาแต่เฉพาะผมอย่างเดียวเสียก่อนว่า ผมๆๆ เท่านั้นเรื่อยไป พร้อมกับคำนึงและทำความเข้าใจมั่นว่านั่นเป็นธาตุดินจริงๆ ดังนี้ ถ้าจะเพ่งอาการอื่นต่อไปมีขน เป็นต้น ก็ให้เพ่งมีอาการและลักษณะเช่นนั้นเหมือนกัน อาการเพ่งอย่างนี้ ถ้าขัดส่วนใดส่วนหนึ่งแล้ว ส่วนอื่นๆ ก็จะขัดไปตามกัน แต่เมื่อจะเพ่งส่วนใด ขอให้ขัดในส่วนนั้นเสียก่อน อย่าพึงรีบร้อนไปเพ่งส่วนนั้นบ้าง ส่วนนี้บ้าง อาการโน้นบ้าง อาการนี้บ้าง พระกรรมฐานจะไม่ขัด อาการเพ่งอย่างนี้เรียกว่าเพ่งส่งตามอาการ บางคนมักจะให้เกิดความเจ็บปวดขึ้นตรงที่เพ่งนั้นๆ เพราะจิตยังไม่สงบหรือกำหนดอุบายยังไม่

ถูก บางทีถูก เช่นอย่างว่าเพิ่งผมแล้วอย่าสำคัญว่าผมมีอยู่ที่ศีรษะของเราดั่งนี้ก็แล้วกัน มันจะมีมาในที่ใดมากแล่น้อย ประการใดก็ดี ให้เพิ่งแต่ว่าผมเท่านั้นก็พอแล้ว

ถ้าอธิบายมานี้ยังไม่ชัด ฟุ้งน้อมเอาอาการทั้งหลายมีผมเป็นต้น ให้เข้ามาตั้งเฉพาะผู้มี ความรู้สึก "คือใจ" แล้วเพิ่งโดยดั่งนัยก่อนนั้น เมื่อยังไม่ชัด ฟุ้งนี้ก็น้อมเอาธาตุคตินภายใน ภายนี้มีผมเป็นต้น ว่าต้องเป็นคตินแน่ แล้วน้อมออกไปเทียบกับธาตุคตินภายนอก ว่าต้อง เป็นอย่างนั้นเหมือนกันดั่งนี้ก็ได้ หรือน้อมเอาธาตุคตินภายนอกเข้ามาเทียบกับธาตุคติน ภายในกายของเราเห็นว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นแน่ ดั่งนี้ก็ได้ เมื่อเห็นชัดโดยอาการอย่างนั้น เรียกว่าเห็น โดยอนุमान พอเป็นมุขบาทของฉานสมาธิได้บ้าง

ถ้าหากความเห็นอันนั้นแก่กล้า จะสามารถตัดความกังวลขลังเลสงสัยเสียได้จริงๆ ว่าสิ่ง นั้นต้องเป็นอย่างนั้นทีเดียว จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้แน่นอน จนจิตนั้นถอนออกจาก ความถือมั่นสำคัญเดิม ด้วยอำนาจของความหลง จิตตกลงเชื่อแน่วแน่แจ่มใสมีสติรู้อยู่ ทุกขณะที่รู้ที่เห็นที่พิจารณาทุกอาการทุกส่วน เรียกว่าเห็นด้วยอำนาจของ สมาธิ มีสมาธิ เป็นภูมิจาน

เมื่อความรู้ความเห็นอันนั้นมีกำลังเพียงพอ ปัญญาเข้าไปตรวจดูว่าของเหล่านี้มีอยู่ ภายใต้นั้นไร ภายนอกทั้งหมดก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ของที่หยาบและละเอียดย่อมมี สภาวะเป็นเหมือนกันทั้งนั้น ในโลกนี้มีธาตุ ๔ ทั้งหมดล้วนแต่เกิดจากธาตุ ๔ ดายแล้ว เกิด ดายแล้วเกิด ก็ร้อยก็พันชาติ ก็มีสภาวะเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น เห็นอย่างนี้เรียกว่า เห็นด้วย วิปัสสนาปัญญา

เมื่อเพิ่งพิจารณาโดยอาการทั้งสาม ดังที่อธิบายมาแล้วนี้ เมื่อถึงกาลสมัยซึ่งมันจะเป็นไป เอง โดยที่ไม่ได้ตั้งใจอยากจะให้มันเป็น หรือตกแต่งเอาด้วยประการใดๆ จิตที่เพิ่ง พิจารณาอยู่นั้นจะรวมลงมีอาการให้วุ่นวายคล้ายกับเปลอสติหรือบางทีก็เปลอเอาจริงๆ ดั่งนี้เรียกว่าจิตเข้าสู่ ภาวะ คือเป็นภพใหญ่ของจิตที่ยังไม่ปราศจากอุปธิ รวมเอาขั้นทั้ง ห้า ซึ่งเป็นส่วนภายนอกเข้าไปในที่เดียวกัน ในขณะที่เดียวกันนั้น บางทีจะปรากฏภาพที่ เราเพิ่งพิจารณามาแล้วแต่เบื้องต้น เช่น เพิ่งผมให้เป็นคตินั้นแปรเป็นสภาพที่ละเอียดชัด ขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะได้เห็นด้วยขั้นในอันบริสุทธิ มิได้เห็นด้วยขั้นอันหยาบๆ

ภายนอกนี้

บางทีเมื่อภาพชนิดนั้นไม่ปรากฏ จะมีปีติปรากฏขึ้นในขณะนั้นให้เป็นเครื่องอัศจรรย์ เช่นทำให้กายหวั่นไหวหรือโยกคลอน สะอื้นน้ำตาร่วง กายเบา เหล่านี้ หรืออาจจะให้เห็นอะไรต่ออะไรมากอย่างนานัปการ ทำผู้ทำกรรมฐานให้ชอบใจมาก ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาแล้วเกิดอาการเหล่านี้ จัดเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ถ้าท่านผู้หาอุปธิมิได้ในขั้นต้นดานของท่านแล้ว อาการเหล่านี้เป็นวิหารธรรม เพื่อวิหารสุขในทฤษฎีธรรมของท่าน ถ้าผู้เจริญสมณะอยู่ ความรู้ความเห็นอย่างนั้นเรียกว่ารู้เห็นด้วยอำนาจวงศ์ ความรู้ความเห็นสามตอนปลายนี้ เรียกว่า ปัจจักษาสัทธา

การเพ่งพิจารณาภายใน มีนัยวิจิตรพิสดารมาก แต่เมื่อสรุปใจความลงแล้ว ผู้มายึดเอาภายในเพ่งเป็นต้นทางแล้ว ปลายทางก็มีอาการเป็น ๒ คือ เห็นชัดด้วยอนุमान ๑ เห็นชัดด้วยปัจจักษาสัทธา ๑ ปัจจักษาสัทธายังแจกออกไปอีกเป็น ๓ คือ เห็นชัดด้วยสมาธิ ๑ เห็นชัดด้วยฌาน ๑ เห็นชัดด้วยวิปัสสนาปัญญา ๑ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นซึ่งเกิดจากการเพ่งพิจารณาภายในมีแบบคาบออกเป็นทาง ๓ เส้น ดังอธิบายมาแล้วนี้ จะไม่นำมาอธิบายอีกจะแสดงแต่ต้นทาง มีพิจารณาภายในเป็นอนุสูกเป็นต้น ผู้พิจารณาภายในพึงรู้เอาโดยนัยดังอธิบายมาแล้วนั้นเถิด

กายคตา การพิจารณาภายในเป็นอนุสูก พึงเพ่งพิจารณาภายในอันเป็นที่ตั้งของอรรถา นุทฤษฎีให้เกิดอุปธิกิเลส เป็นเหตุให้เราหลงถือว่าเป็นสุขของสวยงาม ให้เป็นอนุสูก แล้วจะได้ละวิปลาส หลงถือของไม่สะอาดสวยงาม แล้วรู้ตามเป็นจริง

ภายในเป็นของอนุสูกมาแต่กำเนิด เมื่อจะเกิดมาเป็นกายก็เอาอนุสูกคือสัมภวธาตุ (เลือดขาว) ของมารดาบิดามาประสมกันเข้าแล้วจึงเกิดเป็นกายได้ เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมา ซึ่งนอนอยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ก็นอนอยู่ในอนุสูก เกือบกกล้วด้วยน้ำเลือดน้ำเน่าของมารดาอาศัยน้ำเลือดน้ำเน่าเหล่านั้นเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจึงเจริญมา เปรียบเหมือนตัวหนอนซึ่งเกิดอยู่ในหลุมมูล บ่อนกินมูลเป็นอาหารจึงเติบโตขึ้นมาได้ฉะนั้น ตัวหนอนบ่อนกินมูลเป็นอาหารด้วยมุขทวาร ยังดีกว่าทารกที่รับอาหารด้วยสายรกสืบจากมารดาเข้าไปหล่อเลี้ยงชีวิต โดยอาการซึมซาบเข้าไปทางสายสะดือนั้นเสียอีก

เมื่อคลอดออกมาก็เป็นของนำเอาจากเหลือที่จะทน เปราะเป็อนด้วยน้ำเน่าแล่น้ำหนอง เหม็นสาบเหม็นโง่งร้ายกว่าผีเน่าที่นอนอยู่ในโลง คนทั้งหลายนอกจากมารดาบิดาแล ญาติที่ใกล้ชิดแล้ว ไม่อาจมองดูได้ เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมาทุกระยะวัยนั้นเล่า ก็อาศัยของ นำปฏิภูลเป็นเครื่องบำรุงมาตลอดกาล เช่นอาหารที่รับประทานเข้าไปเป็นต้น จะเป็น ของดีวิเศษปรุงสำเร็จมาแล้วด้วยของดีอันมีค่า เมื่อเข้ามาถึง मुखทวารแล้ว อาหารเหล่านั้น ก็เป็นของปฏิภูลคลุกเคล้าไปด้วยขะพะน้ำลายอันเป็นของนำเกลียดหน่ายทั้งตนแลคนอื่น ด้วย

เมื่อกลิ่นล่องล่ำคองลงไปอยู่ในกระเพาะอาหารแล้ว เป็อยเนาเท่ากับหลุมกูดที่หมักหมม มานานตั้งหลายปี ของปฏิภูลซึ่งมีอยู่ภายในทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมซึมซาบไหลออกมา ภายนอก เกราะกรังอยู่ตามผิวหนังแลช่องทวารต่างๆ แผลงหวีแผลงวันพวกหลงของ เน่าสำคัญว่าเป็นของดี พากันขี้แย่งไต่ตอมกิน ในกายนี้ทั้งหมดจะหาของดีสักชิ้นหนึ่งก็ ไม่ได้ เว้นไว้แต่บุคคลผู้ยังหลงสำคัญว่าเป็นของดีสะอาด จึงสามารถหลงรักและชมชอบ ว่าเป็นของดีสะอาด ทั้งๆ ที่เขายังหลงอยู่นั่นเอง จึงได้หาเครื่องทาหาของขี้อมมา ประพรมเพื่อกลบกลิ่นอันไม่พึงใจ แต่เขาเหล่านั้นหาไม่รู้ไม่ว่า การทำเช่นนั้นเพื่อกลบกลิ่น กลับเข้าไปตรงกันข้ามไปเสียว่าเพื่อความหรุหราบและผลิตผลิตเจริญใจแก่ตนและ บุคคลผู้ที่ได้เห็น ได้ดู ขื่อนี้อุปมาเหมือนกับหีบศพที่กลบให้มิดปิดให้ดี ระบายสีให้ สะอาดวาดลวดลายด้วยน้ำทอง คนทั้งหลายมองดูแล้วชมว่าสวย ที่ไหนได้ ภายในเป็น ซากอสุก

พิจารณากายนี้ให้เป็นอสุกดังแสดงมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะพิจารณาโดยอนุพยัญชนะคือ ทวดตีสาการ อาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ให้เป็นอสุกแต่ละอย่างๆ ดัง แสดงมาแล้วข้างต้นก็ได้ เมื่อผู้มาพิจารณาโดยนัยนี้ให้เห็นเป็นอสุกดังแสดงมาแล้วนี้แล้ว ย่อมละเสียซึ่งความเมาในรูปนี้ได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์ ให้พิจารณาจำเดิมแต่ตั้งปฏิสนธิอยู่ในครรภ์ของ มารดา นั่งขดลื้ออยู่ด้วยอิริยาบถเดียว สิ้นทศมาสสิบเดือน อาศัยผลกรรมตามสนองจึง ประคองชีวิตมาได้โดยความลำบาก แม้แต่อาหารที่จะเลี้ยงชีพเป็นต้นว่าข้าวแล่น้ำก็มีได้

นำเข้าทาง मुखทวาร อาศัยรสชาติอาหารของมารดาที่ซึมซาบออกไปจากกระเพาะแล้วนั้น
ค่อยซึมซาบไปหล่อเลี้ยงโดยสายรกที่ติดต่อกับมารดาเข้าไปโดยทางสายสะดือ ลม
หายใจเล่าก็ต้องอาศัยลมหายใจของมารดาที่กลั่นกรองแล้วออกจากปอด เข้าไปสูปมดัดที่
ละนิดทีละหน่อยพอให้มีชีวิตเป็นไป ความอึดอัดเพราะการคับแคบก็เหลือที่จะทนทาน

อาหารที่มารดาได้รับเข้าไปถ้าเป็นของร้อนและเผ็ดแสบ ทารกที่อยู่ในครรภ์ก็ร้อนและเผ็ด
แสบไปด้วย ความทุกข์ในเมื่ออยู่ในครรภ์เหลือที่จะทนทาน แต่เป็นการจำเป็น บุญกรรม
ตามสนองไว้จึงไม่ถึงกับตาย แต่เมื่อทุกข์ถึงขนาดเพราะได้รับการกระทบกระทั่ง บาง
กรณีก็ถึงซึ่งชีวิตไปได้อยู่ในครรภ์นั่นเอง เมื่อคลอดจากครรภ์ของมารดานั้น ความทุกข์ก็
แสนสุดขนาดเหลือที่จะประมาณ ท่านเปรียบไว้ว่า เหมือนกับช้างสารที่หนีนายพราน
ออกไปในช่องหินที่คับแคบในระหว่างภูเขาทั้งสอง ฉะนั้น

ความทุกข์เมื่ออยู่ในครรภ์ จะว่าเป็นนรกใหญ่ของมนุษย์ในชาตินี้ก็ว่าได้ คราวเมื่อคลอด
ออกมา เท่ากับว่านายนิรบาลทำทัณฑ์กรรมก็ว่าได้ นับแต่วันคลอดแล้วมา อาการของ
ทุกข์ในกายนี้ย่อมขยายตัวออกมาให้ปรากฏทุกระยะ จำเดิมแต่ทุกข์เพราะหิวกระหาย
ทุกข์เพราะกายนี้คอยรับเอาซึ่งสัมผัส เกิดจากเย็นร้อนอุตุฤดูต่างๆ หรือเกิดแผลพุพอง
เปื่อยเน่า แผลงต่างๆ ต่อยกัด สัตว์เล็กสัตว์โตรบกวรารวิ ถูกโบายตีทารุณทัณฑ์กรรม
ต่างๆ หลายอย่างเหลือที่จะคณนานับ ทุกข์สำคัญคือทุกข์ที่มีประจำในตัวไม่รู้จักจบสิ้น
ทุกข์เหล่านั้นเรียกว่า โรค ๖๔ ประการ มีโรคเกิดประจำ ตา หู จมูก เป็นต้น

ปถิณณกทุกข์ นั้นมีทุกข์เกิดจากความโศกเศร้า เสียใจอาลัยโทมนัสขัดเคืองเป็นต้น ทุกข์
เหล่านี้จะเรียกว่าทุกข์ที่เป็นบริวารของนรกก็ว่าได้

ปริเยสิกข์ทุกข์ ทุกข์เพราะการแสวงหาเลี้ยงชีพ เป็นต้นว่า การกสิกรรม อดทนต่อแดด
และฝน โสภมด้วยของสกปรกตลอดวัน พอตกกลางคืนพักผ่อนรับประทานเสร็จแล้ว
ค่อยสบายนอนหลับสนิท บางทีกลางคืนทำงานตลอดรุ่ง กลางวันพักผ่อนนอนสบายใจ
หรือบางทีทำงานอาชีพตลอดวันยังค่ำคืนยังรุ่ง หาเวลาว่างมิได้ดังนี้ก็ดี หรืออาชีพด้วย
การค้าขาย มีการหลอกลวงหรือข้อโกงกัน เกิดทะเลาะวิวาททุบต่อยจนถึงฆ่ากันตาย
ด้วยการอาฆาตบาดหมางเพราะอาชีพนั้นดังนี้ก็ดี ถ้าจะเปรียบแล้วทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ก็

เหมือนกับว่าทุกข์ของเปรต ที่เป็นเศษจากผลกรรมที่ตกนรกเล็กน้อยแล้วนั้น มารับผลของกรรมที่เป็นบุญ ได้รับความสุขในเวลากลางคืน ในเวลากลางวันไปเสวยผลของกรรมที่เป็นบาปได้รับทุกข์ บางทีในเวลากลางคืนได้รับผลของกรรมที่เป็นบาป เป็นทุกข์ในเวลากลางวัน กลางวันได้รับผลของบุญที่เป็นสุข

กายอันนี้เกิดมาทีแรกก็เป็นทุกข์ ความเป็นอยู่ในปัจจุบันก็เป็นทุกข์ คราวที่สุดจวนจะตายก็เป็นทุกข์ หาความสุขสบายของกายอันนี้แม้แต่น้อยหนึ่งย่อมไม่มีเลย เว้นไว้แต่ผู้ยังหลงมัวเมาเข้าใจว่าทุกข์เป็นสุขเท่านั้น เหตุนี้พระพุทธองค์จึงได้ทรงตรัสไว้ว่า "ในโลกล้นนอกจากทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นย่อมดับไป ย่อมไม่มีอะไร" ดังนี้ ฉะนั้น ผู้มาพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นทุกข์ดังอธิบายมานี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในกายนี้ แล้วพยายามหาวิถีทางที่จะหนีให้พ้นจากทุกข์

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง จำเดิมแต่กายนี้ปฏิสนธิ อาการของกายนี้ทุกส่วนยังไม่ปรากฏ เป็นของเล็กน้อยละเอียดที่สุด จิตเข้ามายึดถือเอาปฏิสนธิจากสัมภวธาตุของมารดาบิดาอันผสมกัน แล้วกลั่นกรองให้เป็นของละเอียด จนเป็นน้ำมันใสมีประมาณเล็กน้อยที่สุด น้ำมันแต่ละหยดนั้นแหละจะค่อยแปรมาโดยลำดับ คือ จะแปรมาเป็นน้ำมันข้น แล้วแปรมาเป็นน้ำล้างเลือด แล้วแปรมาเป็นน้ำเลือด แล้วแปรมาเป็นก้อนเลือด แล้วแปรมาเป็นก้อนเนื้อ

สองทางสมถวิปัสสนา (ตอนที่ ๒)

ดังในกายวิโรติกถา ข้อ ๒,๓,๔ ฉบับสังหล พ.ศ. ๒๔๒๔ ท่านกำหนดเด็กอยู่ในครรภ์ ๘ เดือนไว้ดังนี้ ๑๕ วันที่แรกเกิดเป็นกระดูกอ่อนแลวิถีประสาท ร่างกายโต ๑/๘ ของนิ้ว ย่างเข้า ๒๑ วัน ร่างกายนี้กลมมอเหมือนตัวหนอนหรืออักษร S เกิดช่องทรวงอก ช่องท้อง ปุ่มที่จะเป็นมือและเท้างอกออกมาข้างนิคหน้อย ร่างกายโตเท่าฟองไข่นกพิราบหนัก ๑ กรัม ยาว ๑ นิ้ว ข้างโตเป็นสิริระ ข้างเล็กเป็นเท้า ถ้าไส้เกิดในตอนนี้อยู่เป็นจุดๆ ที่ตัวคือสันหลัง จุดดำคือลูกตา มีหลอดเล็กๆ เท่าขนไก่ ไทวอยู่ริๆ หลังจุดนี้คือหัวใจ เดือนที่ ๒ เกิดเยื่อต่างๆ หุ้มจุดดำๆ รอบสายสะดือ

ตอนนี้ร่างกายของเด็กโตเท่าฟองไข่ไก่หนัก ๕ กรัม ยาว ๔ นิ้ว ปาก จมูก หู ตา มือ เท้า งอกขึ้นเป็นจุด มือและเท้ายังไม่แตกแยก ติดกันเป็นพืด เหมือนเท้าเป็น เดือนที่ ๓ โตเท่า ฟองไข่ห่านหนัก ๕-๖ ออนซ์ เท้าและมือแยกออกเป็นนิ้วๆ สายสะดือและตัวของเด็ก ยาว ๖ นิ้วเท่ากัน เดือนที่ ๔ อวัยวะในกายของเด็กนั้นเกือบจะบริบูรณ์หมด ดวงตายังไม่ ลืม เล็บทั้งหลายงอกแต่เพียงครั้งหนึ่งเท่านั้น ถ้าตั้งใจฟังที่ครรภ์ของมารดา ในตอนนี้จะ ได้ยินเสียงหัวใจของเด็กเต้น

ระยะนี้เด็กเดินได้แล้ว สายสะดือยาว ๗ นิ้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ เดือนที่ ๕ อาการต่างๆ ของเด็กครบบริบูรณ์ ผมมีสีเข้ม ตาลืมได้แล้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ สายสะดือยาว ๑๐ นิ้ว ตอนนี้ฟังเสียงหัวใจของเด็กเต้นได้ยินถนัด เดือนที่ ๖ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๑๒ นิ้ว เด็กหนัก ๒ ปอนด์ บางทีอาจคลอดเดือนนี้ก็ได้อีกแต่ไม่ค่อยรอด เดือนที่ ๗ ตัวของเด็ก เพิ่มขึ้นถึง ๔ ปอนด์ สายสะดือแลตัวของเด็กยาว ๑๔ นิ้วเท่ากัน แต่เล็บยังไม่งอกเต็ม ถ้า คลอดในเดือนนี้พอมีหวังเลี้ยงได้บ้าง เดือนที่ ๘ อวัยวะครบทุกส่วน ตัวเด็กและสาย สดือของเด็กยาว ๑๖ นิ้วเท่ากัน เด็กหนัก ๖ ปอนด์ เดือนที่ ๙ เป็นเดือนที่ครบกำหนด คลอด มีอวัยวะครบบริบูรณ์ ตัวเด็กแลสายสะดือยาว ๑๗ นิ้ว หนัก ๗ ปอนด์ ถ้าเป็นหญิง มักเบากว่าชาย หัวใจของหญิงเต้นเร็วกว่าชาย (หญิงบางคนตั้งครรภ์ถึงสิบเดือนจึง คลอด แต่โดยมาก ๙ เดือนกับ ๑๔-๑๕-๑๖ วันเป็นพื้น)

อาการ อนิจจัง แปรปรวนของกาย เมื่ออยู่ในครรภ์ย่อมเป็นมาอย่างนี้ เมื่อคลอดออก มาแล้วย่อมแปร ไปโดยลำดับ คือเป็นเด็กแล้วเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วแก่เฒ่าชรา ที่สุดกาย นี้ก็แตกสลายไป อาศัยไม่ได้แล้ว ทอดทิ้งเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ ไปตามเดิม ผู้มาพิจารณา กายนี้เห็นเป็นอนิจจัง ดังแสดงมานี้แล้ว จะเห็นร่างกายนี้ไม่มีแก่นสารเลย แล้วจะได้ แสวงหาธรรมะที่เป็นสาระ สมกับพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ชนทั้งหลายเหล่าใดรู้สิ่งที่เป็น สาระโดยเป็นสาระด้วย สิ่งที่ไม่ใช่สาระโดยไม่ใช่สาระด้วย ชนเหล่านั้นย่อมถึงสาร ธรรม ดังนี้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนัตตา กายนี้เป็นทุกข์เป็นอนิจจัง แปรปรวนมาโดยลำดับ ยักย้ายมาทุกระยะ หาได้เว้นไม่แม้แต่วินาทีเดียว ใครจะรักใคร่จะชอบหรือเกลียดโกรธ

เขาโดยประการใดๆ ก็ดี หรือจะปรนปรี้อปฏิบัติ ถนอมเลี้ยงเขาโดยทุกสิ่งทุกประการ ภายนี้ก็มีใจมีใจสงสารเอ็นดูกรุณาแก่เราเลยสักนิดสักหน่อย จะระทมทุกข์ร้อนอาลัยไม่ อยากรู้ว่าเขาเป็นไปเช่นนั้น เขาย่อมไม่ฟังเสียงทั้งนั้น ภายเขามีหน้าที่จะรับทุกข์เขาก็รับ ไป เขามีหน้าที่จะแปรปรวนเป็นอนิจจัง เขาก็เป็นไปตามสภาพของเขา ฉะนั้น พระรัฐ ปาลเถรเจ้า จึงแสดงความข้อนี้แก่พระเจ้าโกศพรราชาว่า "โลกนี้ (คือขันธโลก) ไม่มีใคร เป็นเจ้าของ ใครจะป้องกันไม่ได้ทั้งนั้น ไม่มีใครเป็นใหญ่ โลกนี้ฟุ้งอยู่ (ด้วยความไม่พอ ไม่อึดเป็นนิตย์) เป็นทาสของตัณหา ตายแล้วละทิ้งหมด ไปคนเดียว" ดังนี้

เมื่อผู้มาพิจารณาภายนี้ให้เห็นเป็นอนัตตา ดังแสดงมานี้แล้ว ก็จะละเสียได้ซึ่ง อุตตา นุทฎฐิ และ อสุมิมาน ที่เห็นว่าเป็นตนเป็นตัวเอาจริงๆ แล้วหลงเข้ามายึดมั่นด้วย ความสำคัญผิด

ภายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นของตาย ภายอันนี้เราได้รับแบ่งส่วนตายมาจากบิดามารดา บิดามารดาของเราได้รับแบ่งส่วนของตายมาจากปู่ย่า ตายาย ปู่ย่าตายายของเรา ได้รับ แบ่งส่วนตายมาจากบรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้น โดยลำดับมา ตกลงว่าทุกๆ คนที่เกิด มาแล้วนี้ ย่อมได้รับมรดกคือความตายมาจากบรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้น โดยลำดับมา ด้วยกันทั้งนั้น

คนเราในโลกนี้ทั้งหมดซึ่งมองเห็นกันอยู่ในเดี๋ยวนี้ก็คือคนตายนั่นเอง จะมีใครเหลืออยู่ใน โลกนี้ได้ เว้นไว้แต่ตายก่อนตายหลังเท่านั้น ถึงแม้ตัวของเราเองซึ่งมีชีวิตเป็นอยู่ได้ เพราะอาหารในเดี๋ยวนี้ก็ดี ได้ชื่อว่า "กินเพื่ออยู่ อยู่เพื่อตาย" คนแลสัตว์ทั้งหลายในโลก นี้ ย่อมเหมือนกันทั้งหมด จะมีชื่อเสียงและยศศักดิ์ มั่งมีและทุกข์จน ทุกชั้นทุกวรรณะ โดยสมมติและนิยามว่า สมณชีพรามณ์นักพรต ผู้ศิวิเศษมีฤทธิ์เดชตปธรรมทั้งหลายสัก เท่าใดก็ดี ก็หนีจากอาการทั้ง ๒ นี้ไม่ได้ทั้งนั้น ความเกิดและความตายทั้ง ๒ นี้ย่อมเป็น เครื่องหมายต่อแสดงว่า "โลกมี" ดังนี้

ความตายย่อมมีประจำอยู่ในกายของเรานี้ทุกลมหายใจเข้าออก ตายมาทุกระยะทุกวัย ตายโดยอายุขัย คือสิ้นลมหายใจแล้วย่อมทอดทิ้งกายนี้ให้กลิ้งอยู่เหนือแผ่นปลูพี ท่าน อุปมาไว้เหมือนท่อนไม้แลท่อนฟืน ฉะนั้น สิ่งของทั้งหลายที่เราสำคัญหมายมั่นว่าเป็น

ของๆ เรา ความจริงเปล่าทั้งนั้น คุณแต่กายนี้เมื่อวิญญาณไปปราศแล้ว ก็ต้องทอดทิ้งไว้บนดินแล้วหนีไปแต่ตนคนเดียว ผู้มายึดมั่นสำคัญกายนี้ อันเป็นของไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระ ย่อมไม่ถึงธรรมที่เป็นสาระ มีแต่ความดำริคิดเป็นที่ไป ฉะนั้น พึงพิจารณากายนี้ให้เป็นของตาย สลายตามเป็นจริง ซึ่งเป็นคู่กันกับความเกิด แล้วจะได้ละเลิกถือของไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระเสียได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอริยสัง คือให้เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พิจารณาเอาแต่เฉพาะกายอย่างเดียวให้เห็นเป็นอริยสังดังนี้ คือ

พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์นั้น ให้พิจารณาดังอธิบายมาแล้วข้างต้น

พิจารณาให้เป็นสมุทัยนั้น คือ กายนี้มีวิถีประสาทรับส่งอารมณ์ ซึ่งเกิดจากทวารนั้นๆ มีจักขุทวารเป็นต้น เข้าไปหาจิตซึ่งเป็นเหตุจะให้ได้รับความสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส เป็นอาทิ จึงเรียกว่ากายเป็นสมุทัย เมื่อประสาทนั้นๆ กระทบหรือตาย อายตนะทั้งหลาย มีจักขุประสาทเป็นต้นย่อมไม่ทำหน้าที่ของตนเรียกว่า มรรค คือเป็นเหตุจะให้ดับความรู้สึกในอารมณ์นั้นๆ เมื่อประสาทเหล่านั้นไม่ทำหน้าที่แล้ว เวทนาทั้งหลายมีจักขุเวทนาเป็นต้นย่อมไม่มีดังนี้เรียกว่านิโรธ อริยสังจะครบพร้อมทั้งสี่ย่อมมีทั้งรูปทั้งนามจริงอยู่ที่ว่ามานี้เป็นอริยสังของผู้อยู่ในภวังคจิตอย่างเดียว และประสงค์จะอธิบายให้ทราบร่างกายอย่างเดียวเป็นอริยสังครบทั้งสี่ จึงได้อธิบายดังนี้

ส่วนอริยสังในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร มีพร้อมทั้งรูปและนามอยู่แล้ว เป็นอริยสังของพระองค์ที่ทรงตรัสรู้ชอบเอง ด้วยพระองค์เองแล้ว อันนั้นไม่มีปัญหา แต่ในที่นี้จะนำเอามาแสดงไว้พอให้เป็นสังเขป เพื่อผู้สนใจทั้งหลายจะได้นำเอามาเทียบเคียงกันกับอริยสังที่อธิบายข้างต้นนั้น

อริยสังในพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น พระองค์ทรงแสดงว่า ทุกข์ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ เป็นของทนไต่ยาก เป็นของควรกำหนด สมุทัย (เป็นนามธรรมเฉพาะ) คือใจเข้าไปยึดมั่น นั้นเป็นของควรละ นิโรธ คือการละสมุทัย แล้วทุกข์ก็ไม่มี มรรค คือปัญญา สัมมาทิฏฐิความเห็นชอบไม่วิปริต คือเห็นว่ากายกับจิตเป็นคนละอัน ด้วย

อำนาจความยึดมั่นสำคัญผิด กายและจิตจึงเป็นเราเป็นเขาเป็นตนเป็นตัวไป

อริยสัจนี้ พระองค์ทรงแสดงไว้ว่ามีปรีวิฏณะ ๓ เป็นไปในสัจจะ ๔ คือ

รอบที่ ๑ ทุกข์ เป็นของควรกำหนด เราได้กำหนดแล้ว

รอบที่ ๒ สมุทัย เป็นของควรละ เราได้ละแล้ว

รอบที่ ๓ นิโรธ เป็นของควรทำให้แจ้ง เราทำให้แจ้งแล้ว

รอบที่ ๔ มรรค เป็นของควรเจริญ เราได้เจริญแล้ว

รวมเรียกว่าอริยสัจ ๔ มีปรีวิฏเวียนไปในสัจจะละ ๓ รวมเป็นอาการ ๑๒ ดังนี้ สัจจะที่แสดงมานี้ย่อมทำกิจในขณะเดียวกันอธิบายว่าคำว่าทุกข์เป็นของควรกำหนด เมื่อกำหนดทุกข์อยู่นั้นถ้าหากมันจะถึงอริยสัจจริงๆ แล้วย่อมเข้าไปเห็นอาการของสมุทัย คือผู้ไปยึดถือทุกข์ อาการเห็นชัดอย่างนี้จัดเป็นปัญญาสัมมาทิฐิ การเข้าไปเห็นทุกข์กับผู้ไปยึดถือทุกข์เป็นคนละคนไปว่า ทุกข์มิใช่ผู้ยึดถือ ผู้ยึดถือมิใช่ทุกข์ แล้วทุกข์ย่อมดับไปจักได้ชื่อ่านิโรธ เรียกว่าทำกิจในขณะเดียวกันดังนี้ อริยสัจตอนนี้เป็นอริยสัจของผู้มีสมาธิและปัญญาพร้อมกันบริบูรณ์ ได้ชื่อว่าเป็นอริยสัจในองค์มรรคแท้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นสติปัญฐาน คือสติเข้าไปตั้งไว้เฉพาะในกาย แล้วพิจารณา กายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ หรือเป็นอสก เป็นต้น ดังอธิบายมาแล้วในข้อต้นนั้น จนจิตเห็นชัดเชื่อแน่วแน่ว่าต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆ จึงถอนเสียได้ซึ่งอัตตานุทิฐิเห็นว่าเป็นตนเป็นตัว เป็นเรา เป็นเขา กายนี้เป็นสักแต่ธาตุ ๔ เป็นต้นเท่านั้น แล้วพิจารณาธาตุ ๔ เป็นต้นนั้นให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าหากเราไม่สมมติว่าธาตุ ๔ เป็นต้นแล้ว ของเหล่านั้นก็ไม่มีชื่อ เป็นแต่สักว่าสิ่งหนึ่งเท่านั้น ซึ่งปรากฏอยู่ที่เฉพาะทวารทั้งหลายมีจักษุทวาร เป็นต้น ไม่ใช่ตัวตนเราเขา

ส่วนสติปัญฐานอันอื่นนอกจากนี้คือ เวทนา จิต ธรรม ก็ให้พิจารณาโดยนัยเดียวกัน

พิจารณาอย่างนี้เรียกว่าพิจารณาให้เป็นสติปัญญา

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายอื่นนอกจากนี้ มีสัมมัตตปธานเป็นต้น พิจารณาภายในนี้ให้เป็นไปในธรรมนั้นๆ ได้ทั้งนั้น การพิจารณาภายในมีนัยกว้างขวางวิจิตรพิสดารมากเหลือที่จะนำมาแสดงให้สิ้นสุดลงได้ ฉะนั้นภายในนี้จะเรียกว่า มหาฐาน เป็นที่ตั้งที่ชุมนุมของธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นฝ่ายดีแลฝ่ายชั่วก็ได้ ผู้มาพิจารณาภายในโดยแสดงมาแล้วนั้นเป็นต้น เรียกว่าพิจารณาธรรม ผู้มารู้มาเห็นเช่นนี้เรียกว่าเห็นธรรม อย่าพึงสงสัยและเข้าใจว่าธรรมมีในที่อื่น ถ้าธรรมมีในที่อื่นนอกจากภายในใจนี้แล้ว ธรรมอันนั้นก็มิใช่ธรรมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์วิมุตติหลุดพ้นได้

อย่าพึงสงสัยในความรู้ความเห็นแลการปฏิบัติของตนว่าไม่ใช่ บางทีได้ฟังอุบายและความรู้ความเห็นของคนโน้นเขาว่าอย่างโน้น คนนี้เขาว่าอย่างนี้ แล้วให้นึกชอบใจในอุบายของเขา เลยสงสัยในอุบายของตนเกรงว่าจะไม่ถูก แล้วทำกำลัง ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้เสื่อมไป ผู้มาเจริญกายคตานี้ย่อมมีอุบายแปลกๆ ต่างกัน หลายอย่างหลายประเภทแล้วแต่นิสัยวาสนาของตนจะบังเกิด จะให้เสมอเหมือนกันทั้งหมดย่อมไม่ได้ ฉะนั้นจึงไม่ควรที่จะสงสัยซึ่งอุบายนั้นๆ ผลของการปฏิบัติแลนิสัยวาสนาใดๆ แต่งเอาไม่ได้ทั้งนั้น เราจะแต่งเอาได้ก็แต่ปฏิบัติ วาสนาและผลนั้นย่อมบังเกิดให้เอง

เมื่อเข้าใจดังนี้แล้ว พึงเจริญให้มากกระทำให้อย่างยิ่ง จึงจะได้รับความรู้ความเห็นอันจริงอุปมาเหมือนต้นไม้ เมื่อบำรุงราก ลำต้น กิ่ง ใบ ให้เจริญดีอยู่แล้ว เราไม่ต้องสงสัย คงจะได้รับผลอันเป็นที่พึงใจในวันหนึ่งข้างหน้า การพิจารณาภายในคือการพิจารณาให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เป็นต้น ให้เป็นสติปัญญาเป็นปริโยสาน โดยนัยดังแสดงมาแล้วนี้จะเอาเป็นอารมณ์ของฌานก็ได้ เอาเป็นอารมณ์ของสมาธิก็ได้ คำว่าสมณะหมายเอาการกระทำใจให้สงบจากความวุ่นวายภายนอก มีการสงัดใจไปตามอายตนะทั้งหลาย มีตาเป็นต้น แล้วใจนั้นสงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว เรียกว่าสมณะ สมาธิก็นับเข้าในสมณะนี้ด้วย แต่มีลักษณะอาการคุณวิเศษต่างกันอยู่บ้างดังจะอธิบายต่อไป

สุทฺธิ อสุทฺธิ ปจฺจตฺตํ นาลฺลโณ อลฺลญฺ วิโสชเชย

ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เฉพาะตน คนอื่นจะทำให้ไม่ได้

สมณะ สมณะเมื่อแยกออกไปแล้ว มี ๒ ประเภทคือ สมณะทำความสงบเฉยๆ ๑ สมณะที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๑

สมณะทำความสงบเฉยๆ นั้น จะกำหนดพระกรรมฐานหรือไม่ก็ตาม แล้วทำจิตให้สงบอยู่เฉยๆ ไม่เข้าถึงองค์ฌาน อย่างนี้เรียกว่า ตัตรมัชฌัตตอุเบกขา ย่อมมีแก่ชนทั่วไปในบางกรณี ไม่จำกัดมิได้เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น

ส่วนสมณะที่ประกอบไปด้วยองค์ฌานนั้น มิได้แต่เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น เมื่อถึงซึ่งความสงบครบด้วยองค์ฌานแล้ว เรียกว่า ฌานูปেকขา ฌานูปেকขานี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๒ ประเภท คือ ฌานูปেকขาที่ปรารภรูปเป็นอารมณ์ เอรูปเป็นนิमित เรียกว่ารูปฌาน ๑ อรูปฌาน ปรารภนามนามเป็นอารมณ์ เอานามเป็นนิमित ๑ แต่ละประเภทท่านจำแนกออกไว้เป็นประเภทละ ๔ รวมเรียกว่ารูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จึงเป็นสมบัติ ๘

ฌานนี้มีลักษณะอาการให้พึงเฉพาะในอารมณ์เดียว จะเป็นรูปหรือนามก็ตาม เพื่อน้อมจิตให้สงบปราศจากกังวลแล้วเข้าถึงเอกัคคตารมณ์ มีความสุขเป็นที่นิยมแลปรารภนา เมื่อสมประสงค์แล้วก็ไม่ต้องใช้ปัญญาวิพากษ์วิจารณ์ในสังขารทั้งหลายมีกายเป็นต้น ดังแสดงมาแล้วนั้นก็ดี หรือจะพิจารณาใช้แต่พอเป็นวิถีทางเดินเข้าไปเท่านั้น เมื่อถึงองค์ฌานแล้วย่อมมีลักษณะแลรสชาติ สุข เอกัคคตา และเอกัคคตา อุเบกขา เสมอเหมือนกันหมด

ฉะนั้น ฌานนี้จึงเป็นของฝึกหัดได้ง่าย จะในพุทธกาลหรือนอกพุทธกาลก็ตาม ผู้ฝึกหัด ฌานนี้ย่อมมีอยู่เสมอ แต่ในพุทธศาสนา ผู้ฝึกหัดฌานได้ช้าของแล้ว มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครองฌานอยู่ เนื่องด้วยอุบายของพระสัมพันธูปัญญาพุทธเจ้าเป็นเครื่องส่องสว่างให้ จึงไม่หลงในฌานนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นฌานของท่านเลยเป็นวิหารธรรม เครื่องอยู่ของท่านผู้ชีณาสพ เรียกว่า โลกุตระฌาน ส่วนฌานที่ไม่มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครอง เรียกว่า โลกียฌาน เสื่อมได้ และเป็นไปเพื่อก่อภพก่อชาติอีก ต่อไปนี้จะได้แสดงฌานเป็นลำดับไป

รูปฌาน ๔ เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกายคตาคือเป็นต้น จนปรากฏพระกรรมฐานนั้นชัดแจ่มแจ้งกว่า อนุমানทิฎฐิ ซึ่งได้กำหนดเพ่งมาแต่เบื้องต้นนั้น ด้วยอำนาจของจิตที่เปลี่ยนจากสภาพเดิม อันระคนด้วยอารมณ์หลายอย่าง และเป็นของหยาบด้วย แล้วเข้าถึงซึ่งความผ่องใสในภายในอยู่เฉพาะอารมณ์อันเดียว เรียกว่า ยักขณวิปัสสนา ซึ่งทั้งห้าเข้าไปรวมอยู่ในเป็นก้อนเดียวกัน ฉะนั้น ความชัดอันนั้นจึงเป็นของแจ่มชัดกว่าความแจ่มชัดที่เห็นด้วยขั้น ๕ ภายนอก พร้อมกันนั้น จิตจะมีอาการรวบรวมลงไป คล้ายกับจะเปลอสติแล้วลืมตัว บางทีก็เปลอสติแล้วลืมตัวเอาจริงๆ แล้วเข้าไปนั่งเฉยอยู่คนเดียว

ถ้าหากผู้สติดีหมั่นเป็นบ่อยๆ จนชำนาญแล้ว ถึงจะมีลักษณะอาการอย่างนั้นก็ตามรู้ตามเห็นอยู่ทุกระยะ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า "จิตเข้าสู่ภวังค์" เป็นอย่างนั้นอยู่ขณะจิตหนึ่งเท่านั้น แล้วลักษณะอย่างนั้นหายไป ความรู้ที่อยู่หรือจะส่งไปตามอาการต่างๆ ของอารมณ์ก็ตามเรื่อง บางทีจะแสดงภาพให้ปรากฏในที่นั้นด้วยอำนาจของสังขารขั้นภายใน ให้ปรากฏเห็นเป็นต่างๆ เช่น มันปรุงอยากจะทำให้กายนี้เป็นของเน่าเปื่อยปฏิกุล หรือสวยงามประการใดๆ ภาพก็จะปรากฏขึ้นมาในที่นั้น โดยไม่รู้ตัว ดังนี้เป็นต้น แล้วขั้นทั้งสี่มีเวทนาขั้นเป็นอาทิจำไว้รับทำหน้าที่ตามสมควรแก่ภาวะของตนๆ เรียกว่า ปฏิภาณนิมิต บางทีส่งจิตนั้นไปคิดถึงต่างๆ ที่ตนต้องการแลปรารถนาอยากจะทำ ก็ได้เห็นตามเป็นจริง บางทีสิ่งเหล่านั้นมาปรากฏขึ้นเฉยๆ ในที่นั้นเอง พร้อมทั้งอรรถแลบาลีก็มีได้ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า ใช้ขั้นภายในได้

ยังอีก ขั้นภายในจะต้องหลอกลวงขั้นภายนอก เช่น บางคนซึ่งเป็นคนใจฉลาดมาแล้วแต่ก่อน พอมาอบรมถึงจิตในขณะนี้เข้าแล้ว ภาพที่ตนเคยกลัวมาแล้วแต่ก่อนๆ นั้นให้ปรากฏขึ้นในที่นั้นเอง สัญญาที่เคยจำไว้แต่ก่อนๆ ที่ว่าเป็นของน่ากลัวนั้นก็ยิ่งทำให้กลัวมากขึ้นจนขวัญหนีดีฝ่อ ด้วยสำคัญว่าเป็นของจริงจึงอย่างนี้เรียกว่าสังขารภายในหลอกลวงสังขารภายนอก เพราะธรรมชาตินี้เป็นสังขารธรรม ด้วยอำนาจอุปาทานนั้นอาจทำผู้เห็นให้เสียดสีไปได้ ผู้ฝึกหัดมาถึงขั้นนี้แล้วควรได้รับคำแนะนำจากท่านผู้รู้ผู้ชำนาญ

เมื่อผ่านพ้นในตอนนีไปได้แล้ว จะทำหลังมือให้เป็นฝ่ามือได้ดี เรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระ

กรรมฐานทั้งหลาย มีความมุ่งหมายเป็นส่วนมาก ผู้ที่ยังไม่เคยเป็น แต่เพียงได้ฟังเท่านั้น ตอนปลายนี้ชักให้กลัวเสียแล้วไม่กล้าจะทำต่อไปอีก ความจริงเรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระกรรมฐานทั้งหลาย เมื่อทำถูกทางเข้าแล้วย่อมได้ประสบทุกคนไป แลเป็นกำลังให้เกิดวิริยะได้อย่างดีอีกด้วย ภาวสังขณินี้เป็นภาวสังขณินี่น่าจิตให้ไปสู่ปฏิสนธิเป็นภพชาติ ไม่อาจสามารถจะพิจารณาวิปัสสนาชำระกิเลสละเอียดได้ ฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นอุปกิเลส

ฉานทั้งหลาย มีปฐมฉานเป็นต้น ท่านแสดงองค์ประกอบไว้เป็นชั้นๆ ดังจะแสดงต่อไปนี้ แต่เมื่อจะขณย่อใจความเพื่อให้เข้าใจง่ายๆ แล้ว ฉานต้องมีภาวสังขณินี่เป็นเครื่องหมาย ภาวสังขณินี่ท่านแสดงไว้มี ๓ คือ ภาวสังขต ๑ ภาวสังขณ ๑ ภาวสังขณิยะ ๑

ภาวสังขต เมื่อจิตตกลงสู่ภาวสังขณินั้นมาอาการให้วูบวาบลง ดังแสดงมาแล้วในข้างต้น แต่ว่าเป็นขณะจิตนิดหน่อย บางทีแทบจะจำไม่ได้เลย ถ้าหากผู้เจริญปริกรรมพระกรรมฐานนั้นอยู่ ทำให้ลืมพระกรรมฐานที่เจริญอยู่นั้น แลอารมณ์อื่นๆ ก็ไม่ส่งไปตามขณะจิตหนึ่ง แล้วก็เจริญปริกรรมพระกรรมฐานต่อไปอีกหรือส่งไปตามอารมณ์เดิม

ภาวสังขณ เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน แต่ว่าเมื่อถึงภาวสังขณแล้ว เทียวหรือชานอยู่ในอารมณ์ของภาวสังขณินั้น ไม่ส่งออกไปนอกร่างกายของภาวสังขณินั้น ปฏิภาคนิมิตและนิมิตต่างๆ ความรู้ความเห็นทั้งหลายมีแสงสว่างเป็นต้น เกิดในภาวสังขณินี้ชัดมาก จิตเทียวอยู่ในอารมณ์นี้

ภาวสังขณิยะ เมื่อจิตตกลงสู่ภาวสังขณแล้วขาดจากอารมณ์ภายนอกทั้งหมด แม้แต่อารมณ์ภายในของภาวสังขณินี่เป็นอยู่นั้น ถ้าเป็นที่แรกหรือยังไม่ชำนาญในภาวสังขณินั้นแล้วก็จะไม่รู้ตัวเลย เมื่อเป็นบ่อยหรือชำนาญในลักษณะของภาวสังขณินี้แล้วจะมีอาการให้มีสติรู้อยู่ แต่ขาดจากอารมณ์ใดๆ ทั้งหมด ภาวสังขณินี้จัดเป็นอัปนาสมาธิได้ ฉะนั้นอัปนานี้บางท่านเรียกว่าอัปนาฉาน บางทีท่านเรียกว่า อัปนาสมาธิ มีลักษณะผิดแปลกกันนิดหน่อยดังอธิบายมาแล้วนั้น เมื่อถอนออกจากอัปนาสมาธิแล้ว มาอยู่ในอุปจารสมาธิ ไม่ได้เป็นภาวสังขณ ในตอนนีพิจารณาวิปัสสนาได้ ถ้าเป็นภาวสังขณแล้วมีความรู้แลนินิตเฉยๆ เรียกว่า อภิญญา ภาวสังขณทั้งสามดังแสดงมานี้เป็นเครื่องหมายของฉาน

ความแตกต่างของฉาน ภวังค์ สมาธิ จะได้แสดงตอนอรุณมานต่อไป

รูปฉาน มี ๔ คือ ปฐมฉาน ๑ ทุตติฉาน ๑ ตติยฉาน ๑ จตุตถฉาน ๑

ปฐมฉาน นั้นประกอบด้วยองค์ ๕ คือ มีวิตก ยกเอาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งขึ้นมา
เพ่งพิจารณาให้เป็นอารมณ์ ๑ วิจาร์เพ่งคือพิจารณาเฉพาะอยู่แต่พระกรรมฐานนั้นอย่าง
เดียว ๑ เห็นชัดในพระกรรมฐานนั้นแล้วเกิดปีติ ๑ ปีติเกิดแล้วมีความเบาภายในใจเป็น
สุข ๑ แล้วจิตนั้นก็แน่วอยู่ในเอกัคคตา ๑ เรียกว่าปฐมฉานมีองค์ ๕

ทุตติฉาน มีองค์ ๓ ด้วยอำนาจเอกัคคตา จิตนั้นยังไม่ถอนกิจ ซึ่งจะยกเอาพระกรรมฐาน
มาพิจารณาอีกย่อมไม่มี ฉะนั้นฉานขั้นนี้จึงคงยังปรากฏเหลืออยู่แต่ปีติ สุข เอกัคคตา
เท่านั้น

ตติยฉาน มีองค์ ๒ ด้วยอำนาจเอกัคคตา จิตติดอยู่ในอารมณ์ของตนมาก เพ่งเอาแต่
ความสุขอย่างเดียว จึงยังคงเหลืออยู่เพียง ๒ คือ สุขกับเอกัคคตา

จตุตถฉาน มีองค์ ๒ เหมือนกัน คือ เอกัคคตาที่เพ่งเอาแต่ความสุขนั้นเป็นของละเอียด
จนสุขนั้นไม่ปรากฏ เพราะสุขนั้นยังเป็นของหยาบกว่าเอกัคคตา จึงวางสุขอันนั้นเสีย
แล้วยังคงมีอยู่แต่เอกัคคตากับอุเบกขา

ฉานทั้งสี่นี้ละนิเวรณ ๕ (คือสงบไป) ได้แล้วตั้งแต่ปฐมฉาน ส่วนฉานนอกนั้นก็ซึ่ง
จะต้องละอีกย่อมไม่มี ด้วยอำนาจการเพ่งเอาแต่จิตอย่างเดียวเป็นอารมณ์หนึ่ง จึงละองค์
ของปฐมฉานทั้งสี่นั้นเป็นลำดับไป แล้วยังเหลืออยู่แต่ตัวฉานตัวเดียว คือ เอกัคคตา
ส่วนอุเบกขา เป็นผลของฉานที่ ๔ นั้นเอง แต่ปฐมฉานปรารภพระกรรมฐานภายนอกมา
เป็นเหตุจำเป็น จึงต้องมีหน้าที่พิเศษมากกว่าฉานทั้ง ๓ เบื้องปลายนั้น ฉานทั้ง ๔ นี้
ปรารภรูปเป็นเหตุ คือ ยกเอารูปพระกรรมฐานขึ้นมาเพ่งพิจารณา แล้วจิตจึงเข้าถึงซึ่งองค์
ฉาน ฉะนั้นจึงเรียกว่า รูปฉาน

อรุณฉาน ๔ อรุณฉานนี้ ในพระสูตรต่างๆ โดยส่วนมากท่านไม่ค่อยจะแสดงไว้ เช่น ใน

โอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น พระองค์ทรงแสดงแต่รูปฌาน ๔ เท่านั้น ถึงพระองค์ทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญกายคตกรรมฐานไว้ว่ามีอานิสงส์ ๑๐ ข้อ ๑๐ ความว่า ได้ฌานโดยไม่ลำบาก ดังนี้ แต่เมื่อก้าวถึงวิหารธรรมของท่านผู้ที่เข้าสมาบัติแล้ว ท่านแสดงอรูปฌานไว้ด้วย สมาบัติ ๘ ฌานทั้ง ๘ นี้ บางที่ท่านเรียกว่า วิโมกข์ ๘ บ้าง แต่ท่านแสดงลักษณะผิดแปลกออกไปจากฌาน ๘ นี้บ้างเล็กน้อย อรรถรสเลออารมณ์ของวิโมกข์ ๓ เบื้องต้น ก็อันเดียวกันกับรูปฌาน ๓ นั้นเอง เช่น วิโมกข์ข้อที่ ๑ ว่า ผู้มีรูปเป็นอารมณ์แล้วเห็นรูปทั้งหลายดังนี้ เป็นต้น แต่รูปฌานแสดงแต่เพียง ๓ รูปฌานที่ ๔ เลยแสดงเป็นรูปวิโมกข์เสีย อรูปวิโมกข์ที่ ๔ เอาสัญญาเวทิตนโรธมาเข้าไปใส่ฌานทั้ง ๘ รวมทั้งสัญญาเวทิตนโรธเข้าด้วยเป็น ๕

ฌานทั้งหมดนี้เป็นโลกีย์โดยแท้ แต่เมื่อท่านผู้เข้าฌานเป็นอริยบุคคล ฌานนั้นก็เป็โลกุตระไปตาม เปรียบเหมือนกับฉลองพระบาทของพระราชา เมื่อคนสามัญรับมาใช้แล้วก็เรียกว่ารองเท้าธรรมดา ฉะนั้น ข้อนี้จะเห็นได้ชัดทีเดียวดังในเรื่องวิโมกข์ ๘ นี้ พระองค์ทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ ภิกษุจะฆ่าวิโมกข์ ๘ นี้ได้ด้วยอาวุธ ๕ ประการ คือเข้าวิโมกข์ได้โดยอนุโลมบ้าง ทั้งอนุโลมแลปฏิโลมบ้าง เข้าออกได้ในที่ตนประสงค์ เข้าออกได้ซึ่งวิโมกข์ที่ตนประสงค์ เข้าออกได้นานตามที่ตนประสงค์ จึงจะสำเร็จ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ดังนี้

ฉะนั้น ต่อไปนี้จะนำเอาอรูปฌาน ๔ มาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย เพื่อผู้ที่สนใจจะได้นำไปวิจารณ์ในโอกาสอันสมควร ผู้ได้รูปฌานที่ ๔ แล้วจิตตกลงเข้าถึงอัปนาเต็มที่แล้ว ฌานนี้ท่านแสดงว่าเป็นบาทของอภิญญา คือเมื่อต้องการอยากจะรู้จะเห็นอะไรต่ออะไร แล้วน้อมจิตนั้นไปเพื่อความรู้ในสิ่งนั้นๆ (คือถอนจิตออกมาจากอัปนามาหยุดในอุปะจาระ) แล้วสิ่งที่ตนต้องการรู้นั้นก็จะปรากฏชัดขึ้นมาในที่นั้นเอง เมื่อไม่ทำเช่นนั้น จะเดินอรูปฌานต่อ ก็มาเพ่งเอาองค์ของรูปฌานที่ ๔ คือเอกัคคตา กับอุเบกขามาเป็นอารมณ์ จนจิตนั้นนิ่งแน่วแน่แล้วไม่มีอะไร ไม่ใส่ใจในเอกัคคตาแลอุเบกขาแล้ว คงยังเหลือแต่ความว่างโล่งเป็นอากาศอยู่เฉยๆ

อรูปฌานที่ ๑ จึงได้ยึดเอามาเป็นอารมณ์ เรียกว่า อากาสนัญญาตนะ

อรุปรมาณที่ ๒ ด้วยอำนาจจิตเขื่อน้อมไปในฉานกัฬาหยาญ ย่อมเห็นอาการของผู้รู้ว่าจิตไป ยึดอากาศ อากาศเป็นของภายนอก วิญญานนี้เป็นผู้ไปยึดถือเอาอากาศมาเป็นอารมณ์ แล้วมาชมว่าเป็นตนเป็นตัว วิญญานนี้เป็นที่รับเอาอารมณ์มาจากอายตนะภายนอก วิญญานจึงได้กลับกลอกแลหลอกลวง เวลานี้วิญญานล่วงพ้นเสียได้แล้วจากอายตนะทั้งหลาย วิญญานไม่มีอะไรเป็นเครื่องหมาย บริสุทธิเต็มที่แล้วก็ยินดีในวิญญานนั้น ถือเอาวิญญานมาเป็นอารมณ์ข่มนิวรณ์ธรรม อยู่ด้วยความบริสุทธิ์อันนั้น ดังนี้ เรียกว่า วิญญานัญญาตนะ เป็นอรุปรมาณที่ ๒

อรุปรมาณที่ ๓ วิญญานเป็นอรุปรจิต เมื่อติดอยู่กับวิญญานแล้ว นิमितอันเป็นของภายนอก ซึ่งจะส่งเข้าไปทางอายตนะทั้ง ๕ มันก็ไม่รับ เฟงเอาแต่ความละเอียดแลความบริสุทธิ์ อันเป็นธรรมารมณ์ภายในอย่างเดียว จิตเฟงผู้รู้ผู้ละเอียดก็ยิ่งเห็นแต่ความละเอียด ด้วยความน้อมจิตเข้าไปหาความละเอียดจิตก็ยิ่งละเอียดเข้าไปทุกที เกือบจะไม่มีอะไรเลยก็ได้ ในที่นั้นถือว่าน้อยนิดเดียวก็ไม่มี (คืออารมณ์หยาบไม่มี) เรียกว่า อากิญจัญญาตนะ เป็นอรุปรมาณที่ ๓

อรุปรมาณที่ ๔ ด้วยอำนาจการเฟงว่าน้อยหนึ่งในที่นี้ก็ไม่มีความนี้อยู่ เมื่อจิตน้อมไปใน ความละเอียดอยู่อย่างนั้น ความสำคัญนั้นนี่อะไรต่ออะไรยอมไม่มี แต่ว่าผู้ที่น้อมไปหา ความละเอียดแลผู้รู้ว่าถึงความละเอียดนั้นยังมีอยู่ เป็นแต่ผู้รู้ไม่คำนึงถึง คำนึงเอาแต่ ความละเอียดเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ในที่นั้นจะเรียกว่าสัญญาความจำอารมณ์อันหยาบก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีเสียแล้ว จะเรียกว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ แต่ความจำว่าเป็นของละเอียดยังมีปรากฏอยู่ ฉานชั้นนี้ท่านจึงเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นอรุปรมาณที่ ๔

เมื่อแสดงมาถึงอรุปรมาณที่ ๔ นี้ ท่านผู้อ่านทั้งหลายสมควรจะได้อ่านฉานพิเศษ คือ สัญญาเวทิตนโรธต่อไปอีกด้วย เพราะเป็นฉานแถวเดียวกัน แลเป็นที่สุดของฉานทั้งหลายเหล่านี้ คือผู้เข้าอรุปรมาณที่ ๔ ชำนาญแล้ว เมื่อท่านจะเข้าสัญญาเวทิตนโรธ ก็มายึดเอาอรุปรมาณที่ ๔ นี้เองมาเป็นอารมณ์ ด้วยการไม่ยึดเอาความหมายอะไรมาเป็น นิमितอารมณ์เสียก่อนเมื่อจะเข้า ตามนัยของนางธัมมทินนาเถรี ตอบปัญหานางวิสาขา อุบาสก ดังนี้ ไม่ได้คิดว่าเราจักเข้า หรือเข้าอยู่ หรือเข้าแล้ว เป็นแต่น้อมจิตไปเพื่อจะเข้า ก็ได้บรมจิตไว้อย่างนั้นแล้วก่อนแต่จะเข้า เมื่อเข้านั้นวิสังขารคือความวิตกดับไปก่อน

แล้วกายสังขารคือลมหายใจ แลจิตสังขารคือเวทนา จึงคับต่อภายหลัง

ส่วนการออกก็ไม่ได้คิดอย่างนั้นเหมือนกัน เป็นแต่ได้กำหนดจิตไว้แล้วก่อนแต่จะเข้า
เท่านั้น ว่าเราจะเข้าเท่านั้นวันแล้วจะออก เมื่อออกนั้นจิตสังขารเกิดก่อน แล้วกายสังขาร-
วจีสังขารจึงเกิดตามๆ กันมา เมื่อออกมาทีแรก ผัสสะ ๓ คือ สุนฺณุตผัสสะ ๑ อนิมิตต
ผัสสะ ๑ อัปฺปณฺหิตผัสสะ ๑ ถูกต้องแล้ว ต่อนั้นไปจิตนั้นก็ย่อมไปในวิเวกดังนี้

เอเสว มคฺโค นตถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา

ทางอื่นนอกจากนี้แล้ว ที่จะเข้าไปเพื่อความเห็นอันบริสุทธิ์ ย่อมไม่มี

สมาธิ เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกายเป็นต้นแล้วจิตนั้นย่อม
ตั้งมั่น แน่วแน่อยู่เฉพาะหน้าในอารมณ์อันเดียว แต่ไม่ถึงกับเข้าสู่ภวังค์ที่เรียกว่า ฌาน มี
สติสัมปชัญญะตั้งมั่นรู้ตัวอยู่ จิตหยาบก็รู้ว่าหยาบ ละเอียดก็รู้ว่าละเอียด รู้จริงเห็นจริง
ตามสมควรแก่ภาวะของตน หากจะมีธรรมารมณ์ต่างๆ เกิดขึ้นในขณะนั้น จิตนั้นก็มิได้
หวั่นไหวไปตามธรรมารมณ์นั้นๆ ย่อมรู้ถือว่าอันนั้นเป็นธรรมารมณ์ อันนั้นเป็นจิต อัน
นั้นเป็นนิมิตดังนี้เป็นต้น เมื่อต้องการดูธรรมารมณ์นั้นก็ดูได้ เมื่อต้องการปล่อยก็ปล่อย
ได้ บางที่ยังมีอุปมาพิจารณาธรรมารมณ์นั้นให้ได้ปัญญา เกิดความรู้ชัดเห็นจริงใน
ธรรมารมณ์นั้นเสียอีก อุปมาเหมือนบุคคลผู้นั่งอยู่ที่ถนนสี่แยก ย่อมมองเห็นผู้คนที่เดิน
ไปมาจากทิศทั้ง ๔ ได้ถนัด เมื่อต้องการติดต่อกับบุคคลเหล่านั้นก็ได้สมประสงค์ เมื่อไม่
ต้องการติดต่อก็ทำกิจตามหน้าที่ของตนเรื่อยไปจะนั้น ดังนี้เรียกว่าสมาธิ

สมาธินี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ ชั้นคือ

ขณิกสมาธิ สมาธิที่เพ่งพิจารณาพระกรรมฐานอยู่นั้น จิตรวมบ้าง ไม่รวมบ้าง เป็นครู่เป็น
ขณะ พระกรรมฐานที่เพ่งพิจารณาอยู่นั้นก็ชัดบ้าง ไม่ชัดบ้าง เปรียบเหมือนสายฟ้าแลบ
ในเวลากลางคืนจะนั้น เรียกว่า ขณิกสมาธิ

อุปจารสมาธิ นั้นจิตค่อยตั้งมั่นเข้าไปหน่อยไม่ยอมปล่อยไปตามอารมณ์จริงจาง แต่ตั้งมั่น

ก็ไม่ถึงกับแน่นแฟ้นเป็นอารมณ์อันเดียว ถึงเที่ยวไปข้างก็อยู่ในขอบเขตของจิต อุปมาเหมือนวอก เจ้าตัวกลับกลอกถูกโซ่ผูกไว้ที่หลัก หรือนกกระทาขังไว้ในกรงฉะนั้น เรียกว่าอุปจารสมาธิ

อัปปนาสมาธิ นั้นจิตตั้งมั่นจนเต็มจิต แม้ขณะจิตนึกน้อยก็มีได้ปล่อยให้หลงเพลินไปตามอารมณ์ เอกัคคตารมณ์จมดิ่งนิ่งแน่ว ใจใสแจ้วเฉพาะอันเดียว มิได้เกี่ยวเกาะเสาะแสหาอึดตาแลอนัตตาอีกต่อไป สติสมาธิภายในนั้น หากพอดีสมสัดส่วน ไม่ต้องระวัง ไม่ต้องตั้งสติรักษา ตัวสติสัมปชัญญะสมาธิ มันหากรักษาตัวมันเอง อัปปนาสมาธินี้ละเอียดมาก เมื่อเข้าถึงที่แล้ว ลมหายใจแทบจะไม่ปรากฏ ขณะมันจะลง ที่แรกคล้ายกับว่าจะเคลิ้มไป แต่ว่าไม่ถึงกับเปลอสติเข้าสู่ภวังค์ ขณะสนธิกันนี้ท่านเรียกว่า โคตรกจิต ถ้างถึงอัปปนาเต็มที่แล้วมีสติรู้อยู่ เรียกว่า อัปปนาสมาธิ ถ้าหาสติมิได้ ใจน้อมลงสู่ภวังค์ เข้าถึงความสงบหน้าเดียว หรือมีสติอยู่บ้างแต่เพ่งหรือยินดีชมแต่ความสุขอันเกิดจากความสงบอันละเอียดอยู่เท่านั้น เรียกว่า อัปปนาฌาน

สองทางสมถวิปัสสนา (ตอนที่ ๓)

อัปปนาสมาธินี้มีลักษณะคล้ายกับผู้เข้าอัปปนาฌานชำนาญแล้ว ย่อมเข้าหรือออกได้สมประสงค์ จะตั้งอยู่ตรงไหน ช้านานสักเท่าไรก็ได้ ซึ่งเรียกว่าโลกุตรฌาน อันเป็นวิหารธรรมของพระอรหันต์ อัปปนาสมาธิเมื่อมันจะเข้าที่แรก หากสติไม่พอเปลอตัวเข้า กลายเป็นอัปปนาฌานไปเสีย

ฌาน แล สมาธิ มีลักษณะและคุณวิเศษผิดแปลกกัน โดยย่ออย่างนี้ คือ

ฌาน ไม่ว่าหยาบและละเอียด จิตเข้าถึงภวังค์แล้วเพ่งหรือยินดีอยู่แต่เฉพาะความสุขเลิศอันเกิดจากเอกัคคตารมณ์อย่างเดียว สติสัมปชัญญะหายไป ถึงมีอยู่บ้างก็ไม่สามารถจะทำองค์ปัญญาให้พิจารณาเห็นชัดในอริยสัจธรรมได้ เป็นแต่สักว่ามี ฉะนั้น กิเลสทั้งหลายมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้น จึงยังละไม่ได้ เป็นแต่สงบอยู่

ส่วน สมาธิ ไม่ว่าจะหยาบและละเอียด เมื่อเข้าถึงสมาธิแล้ว มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ตามขั้น
และฐานะของตน เฟื่องพิจารณาธรรมทั้งหลายอยู่ มีกายเป็นต้น คั่นคว้าหาเหตุผลเฉพาะใน
ตน จนเห็นชัดตระหนักแน่แน่ว่า สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
เป็นต้น ตามขั้นตามภูมิของตนๆ ฉะนั้น

สมาธิจึงสามารถละกิเลส มีสักกายทิฏฐิเสียได้ สมาธินี้ถ้าสติอ่อน ไม่สามารถรักษาฐานะ
ของตนไว้ได้ ย่อมพลัดเข้าไปสู่ภวังค์เป็นฌานไป ฌานถ้ามีสติสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้น
เมื่อไร ย่อมกลายเป็นสมาธิได้เมื่อนั้น ในพระวิสุทธิมรรคท่านแสดงสมาธิเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกับฌาน เช่นว่า สมาธิก่อปรด้วยวิตก วิจารณ์ เป็นต้น ดังนี้ก็มี บางที่ท่านแสดง
สมาธิเป็นเหตุของฌาน เช่นว่าสมาธิเป็นเหตุให้ได้ฌานชั้นสูงขึ้นไป ดังนี้ก็มี บางที่ท่าน
แสดงสมาธิเป็นฌานเลย เช่นว่าสมาธิเป็นกามาพจร รูปร่างจระ อรูปาพจร ดังนี้ก็มี แต่
ข้าพเจ้าแสดงมานี้ก็มีได้ผุดออกจากนั้น เป็นแต่ว่าแยกแยะสมณะฌาน สมาธิ ออกให้รู้จัก
หน้าตามันในขณะที่มันเกิดขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น สำหรับผู้ฝึกหัดเป็น ไปแล้วจะไม่งง ที่
ท่านแสดงไว้แล้วนั้นเป็นการขี้ดียว หากที่ผู้มีความทรงจำน้อยจะเอามากำหนดรู้ได้

นิमित เมื่ออธิบายมาถึง ฌาน สมาธิ ภวังค์ ดังนี้แล้ว จำเป็นจะลืมเสียไม่ได้ซึ่งรสชาติอัน
อร่อย (คือ นิमित) ซึ่งเกิดขึ้นในระยะของสิ่งเหล่านั้น ผู้เจริญพระกรรมฐานย่อมปรารถนา
เป็นอย่างยิ่งแทบทุกคนก็ว่าได้ ความจริงนิमितมิใช่ของจริงที่เดียวทั้งหมด นิमितเป็นแต่
นโยบายให้พิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงก็มี ถ้าพิจารณานิमितนั้นไม่ถูกก็เลยเหลวไปก็
มี ถ้าพิจารณาถูกก็มีปัญญาเกิดขึ้น นิमितที่เป็นของจริงคือนิमितเป็นหมอดูไม่ต้องใช้
วิพากษ์วิจารณ์อย่างนี้ก็มี นิमितนั้นเมื่อจะเกิดก็เกิดเอง เป็นของแต่งเอาไม่ได้ เมื่อจะเกิด
เกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือเกิดจากฌาน ๑ สมาธิ ๑ เมื่ออบรมและรักษาธรรม ๒
ประการนี้ไว้ไม่ให้เสื่อมแล้ว นิमितทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเองอุปมาดังต้นไม้ที่มีดอกและผล
ปรนปรือปฏิบัติรักษาต้นมันไว้ให้ดีเถิด อย่ามัวขอแต่ดอกผลของมันเลย เมื่อต้นของมัน
แก่แล้ว มีวันหนึ่งข้างหน้าไม่ช้าคงได้รับดอกแลผลเป็นแน่นอน ดีกว่าจะไปมัวขอผลแล
ดอกเท่านั้น

นิमित ที่เกิดจากฌานนั้น เมื่อจิตตกเข้าถึงฌานเมื่อไรแล้ว นิमितทั้งหลายมีอสุภเป็นต้น

ยอมเกิดขึ้นในลำดับตั้งได้อธิบายมาแล้วในข้างต้นว่า จิตเมื่อเข้าจะเข้าถึงฌานได้ยอมเป็น
ภวังค์เสียก่อน ภวังค์นี้เป็นเครื่องวัดของฌานโดยแท้ ถ้าเกิดขึ้นในลำดับของภวังคบาท
เกิดแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้วนิมิตนั้นก็หายไปพร้อมทั้งภวังค์ด้วย ถ้าเป็นภวังคจลนะ พอ
เกิดขึ้นแล้วภวังค์นั้นก็เร่ร้อนเพลिनไปตามนิมิตที่น่าเพลิตเพลिनนั้น โดยสำคัญว่าเป็นจริง
ถ้านิมิตเป็นสิ่งที่น่ากลัว กลัวจนตัวสั่น เสียขวัญ บางทีก็รู้ชั่วนั้นเป็นนิมิตมิใช่ของจริง
แต่ไม่ยอมทิ้งเพราะภวังค์ยังไม่เสื่อม ภวังคจลนะนี่เป็นที่ตั้งของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ มี
โอภาโส แสงสว่างเป็นต้น ถ้าไม่เข้าถึงภวังค์ มีสติสัมปชัญญะแก่กล้าเป็นที่ตั้งของ
ปัญญาได้เป็นอย่างดี มีวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นในที่นี้เอง นิมิตนั้นเลยกลายเป็นอุปการ
สมาธินิมิตไป ส่วนภวังคูปัจเฉทะไม่มีนิมิตเป็นเครื่องปรากฏ ถ้ามีก็ต้องถอยออกมา
ตั้งอยู่ในภวังคจลนะเสียก่อน ตกลงว่านิมิตมีที่ภวังคจลนะอยู่นั่นเอง

นิมิตที่เกิดในสมาธิ เมื่อเกิดขึ้นในภูมิของฌนิกสมาธิ วัฏแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้วก็หายไป
อุปมาเหมือนกันกับบุคคลผู้เป็นลมสันนิบาตมีแสงวูบวาบเกิดขึ้นในตา หากทันได้จำว่า
เป็นอะไรต่ออะไรไม่ ถึงจะจำได้ก็อนุমানตามที่หลังคล้ายๆ กับภวังคบาทเหมือนกัน ถ้า
เกิดในอุปการสมาธินั้น นิมิตชัดเจนแจ่มแจ้งดี เป็นที่ตั้งขององค์วิปัสสนาปัญญา เช่นเมื่อ
พิจารณาขั้น ๕ อยู่ พอจิตตกลงเข้าถึงอุปการสมาธิแล้ว หรือเข้าถึงอัปนาสมาธิแล้ว
ถอนออกมาอยู่ในอุปการสมาธิ นิมิตปรากฏชัดเป็นตามจริงด้วยความชัดด้วยญาณทัส
สนะในที่นั้น

เช่น เห็นรูปขั้นเป็นเหมือนกับต่อมน้ำ ตั้งขึ้นแล้วก็ดับไป เห็นเวทนาเป็นเหมือนกับ
ฟองแห่งน้ำ เป็นก้อนวังเข้ามากระทบฝั่งแล้วก็สลายเป็นน้ำตามเดิม เห็นสัญญาเป็น
เหมือนพยับแคด ดูไกลๆ คล้ายกับเป็นตัวจริง เมื่อเข้าไปถึงที่อยู่ของมันจริงๆ แล้ว พยับ
แคดนั้นก็หายไป เห็นสังขารเหมือนกับต้นกล้วยซึ่งหาแก่นสารในลำต้นสักนิดเดียวยอม
ไม่มี เห็นวิญญาณเปรียบเหมือนมายาผู้หลอกให้จิตหลงเชื่อ แล้วตัวเจ้าของหายไปหลอก
เรื่องอื่นอีก ดังนี้ เป็นต้น เป็นพยานขององค์วิปัสสนาปัญญาให้เห็นแจ้งว่า สัตว์ที่มีขั้น
๕ ต้องเหมือนกันดังนี้ทั้งนั้น ขั้นนี้มีสภาวะเป็นอยู่อย่างนี้ทั้งนั้น ขั้นมิใช่อะไรทั้งหมด
เป็นของปรากฏอยู่เฉพาะของเขาเท่านั้น ความถึมมั่นอุปาทานยอมหายไป มิได้มีวิปัส
ที่สำคัญว่าขั้นเป็นตนเป็นตัว เป็นอาทิ

นตฺถิ ปญฺญาสมา อภา ปญฺญา ย ปริสุทฺถติ

แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ผู้จะบริสุทธิ์เพราะปัญญา

วิปัสสนาปัญญา วิปัสสนาปัญญาเป็นผลออกมาจากอุปจารสมาธิโดยตรง ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นว่า อุปจารสมาธิเป็นที่ตั้งขององค์ปัญญา อธิบายว่า วิปัสสนาปัญญาจะเกิดขึ้น สมาธิต้องตั้งมั่นลงเสียก่อนจึงจะเกิดขึ้นได้ มิใช่เกิดเพราะฉานซึ่งมีแต่การเพ่งความสุขสงบอยู่หน้าเดียว และมีได้เกิดจากอัปนาสมาธิอันหมดจากสมมติสัญญาภายนอกเสียแล้ว จริงอยู่ เมื่อจิตยังไม่ถึงอัปนาสมาธิ วิปัสสนาปัญญาไม่สามารถจะทำหน้าที่ละสมมติของตนให้ถึงอัสวขัยได้ แต่ว่าอัปนาเป็นของละเอียดกว่าสัญญาภายนอกเสียแล้ว จะเอามาใช้ให้เห็นแจ้งในสังขารนี้อย่างไรได้ อัปนาวิปัสสนาปัญญาเป็นผู้ตัดสินต่างหาก อุปจารวิปัสสนาปัญญาเป็นผู้สืบสวนคดี ถ้าไม่สืบสวนคดีให้มีหลักฐานถึงที่สุดแล้ว จะตัดสินลงโทษอุปาทานอย่างไรได้ ถึงแม้ว่าอัปนาวิปัสสนาปัญญาจะเห็นโทษของอุปาทานว่าผิดอย่างนั้นแล้ว แต่ยังหาหลักฐานพยานยังไม่เพียงพอ ก็คงไม่สมเหตุสมผลอยู่นั่นเอง เหตุนี้ วิปัสสนาปัญญาจึงได้ยึดเอาตัวสังขารนี้เป็นพยาน เอาอุปจารสมาธิเป็นโรงวินิจฉัย ท่านแสดงวิปัสสนาปัญญาไว้มีถึง ๑๐ นัยดังนี้ คือ

๑. สมมุสนญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารเฉพาะในภายในเห็นเป็นอนิจจาทิลักษณะแล้ว พิจารณาสังขารภายนอกก็เป็นสภาวะอย่างนั้นด้วยกันหมดทั้งสิ้น หรือประมวลสังขารทั้งสองนั้นเข้าเป็นอันเดียวกันแล้วพิจารณาเห็นอย่างนั้น

๒. อุทยพุพฺพญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารทั้งที่เกิดแลที่ดับ โดยลักษณะอย่างนั้น

๓. กงฺกญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารเฉพาะแต่ฝ่ายทำลายอย่างเดียว โดยลักษณะอย่างนั้น

๔. กยฺหุปฏฺฐานญาณ เมื่อปัญญาพิจารณาเห็นอย่างกงฺกญาณนั้น แล้วมีความกลัวต่อสังขารเป็นกำลัง

๕. อาทีนวญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารเห็นเป็นโทษเป็นของน่ากลัว อุปมาเหมือนเรา

นอนอยู่บนเรือนที่ไฟกำลังไหม้อยู่ฉะนั้น โดยลักษณะอย่างนั้น

๖. นิพพิทาญาณ ปัญญาพิจารณาเห็นเป็นของน่าเกลียดน่าหน่าย ว่าเราหลงเข้ามายึดเอาของไม่ดีว่าเป็นของดี โดยลักษณะอย่างนั้น

๗. มุญจितุกัมมตาญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารแล้ว ใคร่หนีให้พ้นเสียจากสังขารนั้น เหมือนกับปลาที่ติดอวนหรือนกที่ติดข่ายฉะนั้น โดยลักษณะนั้น

๘. ปฏิสงขาญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารโดยหาอุบายที่จะเอาตัวรอดด้วยอุบายต่างๆ ดังญาณทั้งหกในเบื้องต้นนั้น

๙. สงขารุเพกขาญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารโดยอุบายต่างๆ อย่างนั้น เห็นชัดตามเป็นจริงไม่มีสิ่งใดปกปิด แล้วไม่ต้องเชื่อคนอื่นหมด หายความสงสัยแล้ววางเฉยในสังขารทั้งปวง โดยลักษณะนั้น

๑๐. สัจจานุโลมิกญาณ ปัญญาพิจารณาสังขารโดยอนุโลมกลับถอยหลังว่า มันเป็นจริงอย่างไร มันก็มีอยู่อย่างนั้น ตัวสัตตัญญาอุปาทานต่างหากเข้าไปยึดมั่นสำคัญมั่นว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ แต่แล้วสังขารมันก็เป็นอยู่ตามเดิม หาได้ย้ายไปเป็นอื่นไม่ สมกับที่พระองค์ทรงแสดงแก่พระอานนทว่า อานนท ผู้ที่จะพิจารณาสังขารเห็นจริงตามพระไตรลักษณ์ญาณแล้ว จึงจะมีขันตือนุโลม ถ้าหาไม่แล้วขันตือนุโลมย่อมมีไม่ได้ดังนี้

วิปัสสนาที่บางแห่งมีเพียง ๘ ท่านเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๘ ยกสัมมสนญาณออกเสียยังคงเหลืออยู่ ๘ นั้นเอง ในที่นี้นำมาแสดงให้ครบทั้ง ๑๐ เพื่อให้ทราบความละเอียดของวิปัสสนานั้นๆ

ความจริงวิปัสสนาญาณทั้งสิบนี้จะเกิดได้พร้อมๆ กันในวิถิจิตเดียวก็หาไม่ได้ เมื่อจะเกิดนั้นย่อมเกิดจากภูมิของสมาธิเป็นหลัก สมาธิเป็นเกณฑ์ ถ้าหากสมาธิหนักแน่นมาก หรือถอนออกจากอุปปนาใหม่ๆ แล้ว วิปัสสนาญาณทั้งหกเหล่านี้คือ อุทัพพญาณ กังคญาณ ภยตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจितุกัมมตาญาณ มักเกิด ถ้าหาก

อุปจารสมาธิแก่กล้า วิปัสสนาญาณทั้งสองเหล่านี้ คือ สัมมสนญาณ กับ ปฏิสังขญาณ มักเกิด เรียกกันง่ายๆ ว่า ถ้าอุปจารสมาธิกล้าก็คือหนักไปทางปัญญา อธิปนาสมาธิกล้าก็คือหนักไปในทางสมถะ

ถ้าสมถะกับปัญญามีกำลังพอเสมอเท่าๆ กัน ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้ว สังขารเปกขาญาณ ย่อมเกิดขึ้น หรือจะเรียกอีกนัยหนึ่งว่า มัคคสมังคี ส่วนสัจจานุโลมิกญาณ เป็นผลพิจารณาอนุโลมตามสังขาร ไม่แย้งสมมติบัญญัติของโลกเขา ความจริงของเขาเป็นอยู่อย่างไร ก็ให้เป็นไปตามความเป็นจริงของเขาอย่างนั้น ส่วนความจริงของท่านผู้รู้จริง เห็นจริงแล้ว ย่อมไม่เสื่อมไปตามเขา ถ้าเป็นผลของโลกุตตระ พระอริยเจ้าทั้งหลายท่าน ย่อมพิจารณาอนุโลมตามพระอริยสัจของท่าน คือ เห็นตามความจริง ๔ ประการ ได้แก่ จริงสมมติ จริงบัญญัติ จริงสัจจะ จริงอริยสัจ วิชาของพระอริยเจ้าจึงได้ชื่อว่า วิชาอัน สมบูรณ์ทุกประการ

ส่วนสัมมสนญาณเป็นวิปัสสนาญาณตัวเดิม อธิบายว่า สัมมสนญาณนี้เป็นที่ตั้งของ วิปัสสนาญาณทั้งเก้า เมื่อวิปัสสนาญาณตัวนี้ทำหน้าที่ของตนอยู่นั้น วิปัสสนาญาณนอก นี้ย่อมมาเกิดขึ้นในระหว่าง แล้วแต่จะได้โอกาสสมควรแก่หน้าที่ของตน เช่น สัมมสน ญาณ พิจารณาสังขารทั้งปวงอยู่โดยพระไตรลักษณ์ พอเห็นชัดเป็นทุกข์ ภัยดูปัญฐาน ญาณก็เกิด เห็นเป็นอนิจจัง ภัยก็เกิด เห็นเป็นอนัตตา มัจจุตักมัยตาญาณก็เกิด เป็น อากิ ฉะนั้น สัมมสนญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นฐานที่ตั้งของวิปัสสนาทั้งเก้า

สัมมสนญาณนี้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค พระสารีบุตรเถระท่านแสดงภูมิฐานไว้ กว้างขวางมาก ถ้าต้องการ เชิญดูในคัมภีร์นั้นเถิด หากจะนำเอามาลงในหนังสือเล่มนี้ ก็ จะเป็นหนังสือเล่มโตเกินต้องการไป แต่จะนำเอาใจความย่อๆ พอเป็นนิเขปมาแสดงไว้ สักเล็กน้อยว่า ปัญญาการพิจารณาสังขารทั้งปวง ทั้งภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ใกล้เคียง ไกล อคติ อนาคต เข้ามารวมไว้ในที่เดียวกัน แล้วพิจารณาให้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ดี พิจารณาโดยทวัตติงสาการก็ดี พิจารณาขั้นทั้ง ๕ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ผัสสะ ๖ วิญญาณ ๖ หรือธาตุ ๔ ธาตุ ๑๘ โดยนัยดังพิจารณาสังขารทั้งปวง รวมเรียกว่า สัมมสนญาณแต่ละอย่างๆ ฉะนั้น สัมมสนญาณจึงเป็นของกว้างขวางมาก แลเป็นภูมิ ฐานของวิปัสสนาทั้งหลายด้วย วิปัสสนาทั้งหลายมีสัมมสนญาณเป็นต้น เมื่อพิจารณา

สังขารทั้งหลายอยู่ ย่อมมาปรากฏชัดเฉพาะอยู่ในที่เดียวโดยไตรลักษณ์ญาณ มีอาการ
ดังนี้จึงจะเรียกว่าวิปัสสนาแท้

อนึ่ง วิปัสสนานี้ ถ้าภูมิคือสมาธิยังไม่มั่นคงพอ อาจกลายเป็นฉนวนไป อาจทำปัญญาให้
เหลวไปเป็นวิปลาดส หรือเป็นอุปกิเลส เป็นอุจเฉททิฏฐิ แลสัตตทิฏฐิ ไปก็ได้ เหตุนี้
วิปัสสนาปัญญาท่านจึงแสดงไว้เป็น ๒ คือ โลกีย์ ๑ โลกุตตระ ๑ อธิบายว่าที่เป็นโลกีย์
นั้น วิปัสสนาเข้าไปตั้งอยู่ในโลกียภูมิ มีสมณะและวิปัสสนาอันเจริญไม่ถึงขีด คือ ไม่
สม่ำเสมอกัน ไม่มีปฏิสังขญาณเป็นเครื่องตัดสิน มีสังขานุโลมิกญาณเป็นเครื่องอยู่
ส่วนโลกุตตรวิปัสสนาปัญญาเข้าถึงมัคคสังคิ ตัดเสียซึ่งอุปกิเลสแลทิฏฐิวิปลาดส อุจเฉท
ทิฏฐิได้

มรรค มรรคปฏิบัติทาหนทางปฏิบัตินั้น ดำเนินเข้าไปในกามาพจรภูมิก็ได้ เข้าในรูปาพจร
ภูมิก็ได้ อรูปาพจรภูมิก็ได้ เข้าไปในโลกุตตรภูมิก็ได้ มรรคใดซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นแก่น
สาร มีมรรคทั้งเจ็ด คือ สัมมาสังกัปปเป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน เป็นบริหาร
บริวารที่สัมปยุตเข้ากับภูมินั้นๆ ได้ชื่อว่ามรรคในภูมินั้น

ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะมรรคที่เกิดในวิปัสสนาญาณอย่างเดียวตามความประสงค์ในที่นี้
คือ นับตั้งต้นแต่เจริญสมณะมาจนกระทั่งถึงวิปัสสนาญาณนี้ จัดเป็นมรรควิธีหนทาง
ปฏิบัติที่จะให้ข้ามพ้นจากทุกข์ทั้งนั้น แต่บางทีในวิถีทางที่เดินมานั้น อาจพลัดไผ่เข้าช่อ
มตกหลุมบ่อและวกเวียนบ้างเป็นธรรมดา อย่างที่อธิบายมาแล้วไม่ผิด คือ อาจเหลวไปเป็น
อุปกิเลส แลทิฏฐิวิปลาดส แลอุจเฉททิฏฐิ สัตตทิฏฐิ เพราะมรรคยังไม่ชำนาญ คือ ทางยังไม่
ราบรื่น เมื่อไม่เป็นเช่นนั้น นายตรวจเอก คือ มัคคามัคคญาณทัสสนะก็จะไม่มีหน้าที่
จะทำ แต่ถ้ามรรคนั้นเป็น โลกุตตระ คือ เป็นเอกสมังคีประชุมลงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
แล้ว

ทางที่สองซึ่งจะนำพระอรียเจ้าให้หลงเวะเวียนอีก คือ เป็นมิจฉาทิฏฐิยอมไม่มี มรรคแท้
มีอันเดียวเท่านั้น แต่มรรคส่วนมากท่านแสดงไว้มีองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิความ
เห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นเป็นปริโยสาน แต่ในที่บางแห่ง เช่น ชัมม
จักกัปปวัตตนสูตร ท่านแสดงว่า มรรคมีองค์อวัชระ ๘ ของพระอรียเจ้ามีอันเดียว องค์

อันเดียว นั้นไม่แก่ทางมัชฌิมาเป็นกลาง แท้จริงทางนั้นเอกเป็นมัชฌิมานี้เป็นทางของ พระอริยเจ้าโดยตรง องค์อวัยะทั้ง ๗ มารวมอยู่ในองค์อันหนึ่ง คือ สัมมาทิฐิ ความ เห็นชอบ สัมมาทิฐิต้องละเอียดซึ่งอดีตอนาคตสัญญา เฟ่งพิจารณาขั้นธรรมาภิบาลเห็นตามสภาวะเป็นจริงทุกสิ่งถ้วนถี่ ทั้งขั้นกายนอก ภายใน หยาบและละเอียดเสมอกับ ด้วยปัญญาขั้น คือ สัมมสนญาณประหาร โสฬสวิจิกิจณาให้ขาดด้วยอำนาจปฏิสังขยาณ ผ่านพื้นมรรณพ โอมสงสารด้วยอุเบกขาญาณเข้าถึงซึ่งมรรคอันเอก จิตสงบวิเวกอยู่ด้วย ญาณ ด้วยอำนาจมัคคปหาน อาการทั้งหลาย ๗ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น มีสัมมาสมาธิ เป็นปริโยสาน หยุดการทำหน้าที่ นี้แลจึงเรียกว่า ทางมัชฌิมาเป็นทางเอก เป็นทางวิเวก บริสุทธิหมดจด

หากจะไปกำหนดตามอาการเป็นต้นว่า สัมมาทิฐิความเห็นชอบ คือ เห็นอริยสังขธรรม ทั้ง ๔ ตามเป็นจริง เป็นต้น ย่อมไม่พ้นจากโสฬสวิจิกิจณา กำหนดว่าสัมมาสมาธิความ ตั้งใจมั่นเป็นปริโยสานแล้ว เป็นอาการ ย่อมไม่ข้ามพ้นจากสัญญาอนาคตไปได้แน่ แต่ เมื่อเข้าถึงมัชฌิมาทางอันเอกแล้ว ย่อมรู้แจ้งซึ่งอาการบริวารบริวารของสัมมาทิฐิได้ เป็นอันดี เป็นต้นว่า การเฟ่งพิจารณาพระกรรมฐาน มีกายคตา อสุก เป็นต้น ก็เพื่อพ้น จากความดำริในกาม การพิจารณาว่าอันนั้นเป็นอสุก เป็นธาตุ เป็นต้น เรียกว่าบ่นคน เดียว ไม่เสียดสีใคร ได้ชื่อว่าสัมมาวาจา การประกอบตามหน้าที่ของสมณะหรือวิปัสสนา ไม่ต้องไปกะกะระรานกับคนอื่น ๆ เรียกว่าสัมมากรรมันตะ

การมีสติเฟ่งพิจารณาองค์สมณะแลวิปัสสนาอยู่นั้น ได้ชื่อว่ามีชีวิตอันไม่เปล่าเสียจาก ประโยชน์ ได้ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ การเฟ่งพิจารณาสมณะทั้งปวงก็ดี หรือเจริญวิปัสสนา ปัญญาทั้งสิ้นก็ดี ได้ชื่อว่าเป็นการพาการแจวอยู่แล้ว ด้วยเรือลำเล็กลอยในน้ำคือโอมะ จึงเรียกว่าสัมมาวายามะ การเจริญสมถวิปัสสนามาโดยลำดับไม่ถอยหลัง มีสติตั้งมั่นจึง ไม่เสื่อมจากภูมินั้นๆ เรียกว่าสัมมาสติ ใจแน่วแน่มั่นคงตรงต่อสัมมาทิฐิตั้งแต่ต้น จนกระทั่งสมังคี มัชฌิมาทางเอกนี้ ไม่มีวิปลาตและอุจเฉททิฐิ สัสสตทิฐิ โสฬส วิจิกิจณาเป็นเครื่องกันนั้นแล จักได้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ องค์อริยมรรคแท้

บริวารบริวารทั้ง ๗ ของสัมมาทิฐิ ถ้าเป็นอริยมรรคแล้ว ย่อมรวมเป็นอันเดียว มิในที เดียวไม่แตกต่างกันออกไปเลย จะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้น

นั่นเอง จึงได้นำสมัญญาว่าทางอันเอก มรรค ๘ นี้รวมสมังคีเป็นองค์อันหนึ่งในภูมิของ
พระอริยเจ้าแต่ละภูมินั้นครั้งเดียว ในสมัยวิมุตติแล้วไม่กลับเป็นอีกต่อไปในสมัยอื่น
นอกนี้เป็นมัลลปฏิบัติพาทำเนินตามมรรคเท่านั้น ดังจักมีคำถามว่า ถ้ามัลลสมังคีเกิดมีใน
ภูมิของพระอริยเจ้าแต่ละชั้นนั้นครั้งเดียวแล้วไม่กลับเกิดอีก ถ้าอย่างนั้นพระอริยเจ้าก็
เป็นอริยะแต่ขณะมัลลสมังคีสมัยวิมุตติ นอกจากนั้นแล้วก็เป็นปุถุชนธรรมดาซิ ตอบว่า
มิใช่อย่างนั้น

มัลลสมังคีสมัยวิมุตตินี้มีเฉพาะในภูมิของพระอริยะเท่านั้น แล้วเป็นของแต่งเอาไม่ได้
แต่งได้แต่มัลลปฏิบัติพาท คือ สมณะแลวิปัสสนาเท่านั้น เมื่อธรรมทั้งสองนั้นมีกำลัง
สม่ำเสมอไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้วเมื่อไร มัลลสมังคีสมัยวิมุตติก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น เมื่อ
เกิดขึ้นครู่หนึ่งขณะหนึ่งแล้วก็หายไป นอกจากนั้น ถ้าเป็นพระเสขบุคคลก็ดำเนินมัลล
ปฏิบัติพาทขั้นสูงต่อๆ ไป อย่างนั้นอีกเรื่อยๆ ไป ถ้าเป็นพระอเสขบุคคลแล้ว มัลลปฏิบัติพาท
นั้นก็เป็นการธรรมดาในทิวภูมิธรรมหรือสัลเลขปฏิบัติพาทของท่านต่อไป ท่านแสดงไว้ใน
อภิธรรมมัตถสังคหะว่า พระอริยมรรคของพระอรหันต์ทำหน้าที่ปหานกิเลสทั้งหลายมี
อุปธิกิเลสเป็นต้นแล้ว ผลก็เกิดขึ้นในลำดับครู่หนึ่งแล้วก็หายไป แท้จริงของ ๒ อย่างนี้
แต่งเอาไม่ได้ คือ ภาวนจิต ๑ มัลลสมังคี ๑ แต่ภาวนจิตถึงแต่งเอาไม่ได้ก็จริง แต่เข้าถึงที่
เดิมได้บ่อยๆ เพราะภาวนจิตมีอุปธิยึดมั่นอยู่ในภูมินั้นๆ ส่วนมัลลสมังคีไม่มีอุปธิเข้ายึด
มั่นเฉพาะในภูมินั้นๆ เสียแล้ว

ฉะนั้น พระเสขบุคคลถึงหากว่าท่านยังไม่ถึงพระนิพพาน ก็เพราะละอุปธิอันละเอียดยังไม่
หมด แต่ท่านได้รับรสของอมตะแล้ว หรือที่เรียกว่าตถถึงกระแสพระนิพพานแล้ว มี
คติอันไม่ถอยหลังเป็นธรรมดา ถึงพระโสดาทั้งสามชั้นนั้นก็ดี หรือพระสกิทาคาก็ดี ท่าน
ก็มีคติแน่นอนไม่ต้องตกอบายอีกเป็นแน่ ถึงท่านเดินทางยังไม่ตลอดมีอุปสรรคพักผ่อน
นอนแรมตามระยะทาง (คือตาย) ก็ดี แต่ท่านยังมีจุดมุ่งหมายที่ปลายทางอยู่เสมอ แลตื่น
นอนแล้ว นิสัยตักเตือนเป็นเพื่อนสหายพอสบอุบายที่เหมาะสมจะก็รีบเดินทันที เหตุนี้
พระเสขะทั้ง ๒ องค์นี้จะว่าเสื่อมได้ก็ใช่เพราะไม่ติดต่อยตายในกลางคัน ภูมินั้นก็พักไว้
ไปเสวยผลเสียก่อน หรืออินทรีย์ยังไม่แก่กล้าสามารถจะเดินให้ทันเขา แต่ตอนหลังนี้ไม่
มีปัญหา จะว่าไม่เสื่อมก็ได้ เพราะท่านนิสัยนั้นยังมีอยู่ อุปมาเหมือนกับพืชผลที่บุคคลเก็บ
มาไว้ข้างในไม่เหี่ยวแห้ง ถึงแม้จะนำไปปลูกในประเทศที่ใดๆ ก็ดี เมื่อมีผลขึ้นมาแล้ว

จะต้องมีรสชาติอย่างเดิมอยู่นั่นเอง

ฉะนั้น เรื่องนิสัยนี้ ถ้าผู้ใช้ความสังเกตจะทราบได้ชัดทีเดียวว่าทุกๆ คนย่อมมีนิสัยไม่เหมือนกัน นิสัยของแต่ละคนนั้นจะแสดงให้เห็นปรากฏตั้งแต่เด็ก ๆ จนกระทั่งแก่ ย่อมจะแสดงอาการอยู่ในขอบเขตอันเดียวกันเรื่อยๆ มาทีเดียว นิสัยเป็นของละเอียดยาก เว้นไว้แต่พระสัมมาสัมพุทธะเท่านั้นจะละได้ ส่วนพระอรหันต์จีณาสพละไม่ได้ เช่นพระสารีบุตรเถระเป็นตัวอย่าง นิสัยท่านเคยเกิดเป็นวานรมาแล้วแต่ก่อน ครั้นมาในชาตินี้ถึงเป็นพระจีณาสพลแล้ว นิสัยนั้นก็ยังติดตามมาอยู่ เมื่อท่านจะเดินเหินไปในที่เป็นหลุมบ่อ โขดหิน ท่านมักชอบกระโดดอย่างวานร นี่เป็นตัวอย่าง

สโมธานปริวัฏ สมถวิปัสสนาตั้งแสดงมาแล้วตั้งแต่ต้นจนอวสานนี้ เป็นวิถีทางเดินของผู้ปฏิบัติทั้งหลาย ทุกๆ คนจะเว้นเสียไม่ได้ ชื่อแลอาการของสมถวิปัสสนาตั้งแสดงมาแล้วหรือนอกออกไปกว่านั้นก็ดี ถึงจะมีมากสักเท่าใด ผู้ฝึกหัดพระกรรมฐานมากำหนดเพ่งเอาแต่เฉพาะกายอย่างเดียว โดยให้เห็นเป็นธาตุเป็นอสุภเป็นต้น เท่าที่อธิบายมาแล้วข้างต้นนั้น เท่านี้ก็เรียกว่าเดินอยู่ในวิถีขอบเขตของทางทั้ง ๒ นั้นอยู่แล้ว การปฏิบัติไม่เหมือนเรียนปริยัติ เรียนปฏิบัตินั้นเราเรียนแล้วได้น้อยหรือมากก็ตาม ตั้งหน้าตั้งตาลงมือทำตามให้รู้รสชาติของความรู้ที่แท้จริง เรียนเพื่อหาความรู้ในการที่จะถอนตนออกจากเครื่องยุ่งเหยิง

แม้แต่บทพระกรรมฐานที่เรียนได้แล้ว เอามาเจริญบริกรรมเพ่งพิจารณาอยู่นั้นก็ดี ถ้าหากเข้าถึงสมถวิปัสสนาอันแท้จริงแล้วก็จะสลัดทั้งหมดทั้งนั้น คงยังเหลืออยู่แต่ความรู้ ความชัดเจนเกิดจากสมถวิปัสสนานั้นเท่านั้น สัญญาปริยัติจะไม่ปรากฏ ณ ที่นั้นเลย แต่มโนบัญญัติจะปรากฏขึ้นมาแทนที่ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นอันนั้นจึงเป็นปัจจัยตั้ง จึงถึงองค์พระธรรมนำผู้รู้ผู้เห็นนั้นให้บริสุทธิ์หมดจดได้

ส่วนการเรียนพระปริยัติ เรียนเพื่อจดจำตำราคัมภีร์ มีจำบาลี บทบาท อักษระ พยัญชนะ เป็นต้น อันเป็นพุทธวจนะรากเหง้าของพุทธศาสนา ต้องใช้กำลังสัญญาจดจำเป็นใหญ่ คนเรียนพระกรรมฐานอื่นๆ นอกจากรูปกายนี้แล้ว (ข้าพเจ้าเห็นว่า) ไม่เหมาะแก่ผู้ปฏิบัติซึ่งมีการจดจำพระปริยัติน้อย เพราะกายนี้เพ่งง่าย ง่าย จำได้ง่าย เพราะมีอยู่ในตัว

ทุกเมื่อ แผลงถึงเราจะไม่ทราบว่ ธรรมทั้งหลายมีกรรมฐาน ๔๐ เป็นต้น มีอยู่ในตนก็ดี เมื่อเราเพ่งพิจารณาในรูปกายนี้ ก็ได้ชื่อว่า เจริญพระกรรมฐานทั้งหลายเหล่านั้นอยู่แล้ว แล้วเป็นที่ตั้งอุปาทานอันเป็นแหล่งแห่งกิเลสทั้งหลาย มีสักกายทิฏฐิความหลงถือว่าเป็น เราเป็นเขา เป็นต้น

เมื่อมาเพ่งรูปกายนี้โดยวิธีที่แสดงมาข้างต้นนั้น หากมาเห็นชัดตามเป็นจริงว่ารูปกายนี้เป็นแต่สักกธาตุดิน เป็นต้น เมื่อจิตยังไม่หลุดพ้นจากอุปาทาน ก็ได้ชื่อว่าเห็นอาการของ ธรรมทั้งหลายอยู่แล้ว หรือเห็นด้วยจิตอันตั้งแน่วแน่ด้วยองค์ภวังค์ ก็พอจะยังนิรณ ธรรมให้สงบอยู่ได้ ถ้าสมาธิแน่วแน่ดี อันมีวิปัสสนาเป็นผลเกิดขึ้นในที่นั้น ก็จะ ย้อนกลับมาเพ่งวิพากษ์วิจารณ์รูปสังขารตัวนี้เอง เมื่อเห็นตามเป็นจริงแล้ว ก็จะทิ้งอุปธิ ตัวนี้แหละ

ฉะนั้น รูปกายนี้จึงได้ชื่อว่าเหมาะ สมควรที่จะเอามาเป็นอารมณ์เจริญกรรมฐานของผู้มี การจดจำน้อย เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณารูปกรรมฐานอันนี้เป็นอารมณ์อยู่ จะได้รับความรู้จากรูป อันนี้เป็นอันมาก เช่น จะรู้ว่ารูปอันนี้สักแต่ธาตุดู ๔ ชั้น ๕ อายุคนละ ๖ หรือเป็นอสุภ เป็นต้น เมื่อจิตพลิกกลับจากสัญญาอุปาทานที่เข้ามายึดถือใหม่นี้ แล้วเข้าไปรู้เห็นด้วย ความรู้ความเห็นอันเป็นภาวะเดิมของตัว สัญญาอุปาทานใหม่นี้จะเป็นที่ขบขันมิใช่น้อย สมถะหรือฌานและสมาธิจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมาปรารภเอารูปกรรมฐานอันนี้เป็น อารมณ์ วิปัสสนาเห็นแจ้งชัดได้ก็เพราะมาเพ่งเอารูปสังขารอันนี้เป็นที่ตั้ง ฉะนั้น ทางทั้ง ๒ เส้นนี้เป็นของเกี่ยวพันกันไปในตัว

อธิบายว่าเมื่อเจริญสมถะมีกำลังแล้ววิปัสสนาจึงจะเดินต่อ เมื่อเดินวิปัสสนาเต็มที่แล้ว จิตก็ต้องมาพักอยู่ในอารมณ์ของสมถะนั้นเอง ทั้งที่จิตเดินวิปัสสนาอยู่นั้น เช่น พิจารณา เห็นสังขารเป็นอนิจจลักษณะ เป็นต้น จิตก็สงบเพ่งอยู่ในอารมณ์อันเดิวนั้นเอง วิปัสสนาจึงแจ้งชัด ซึ่งจัดว่ามีสมถะอยู่พร้อมแล้ว เมื่อเจริญสมถะอยู่ เช่น เพ่งพิจารณา รูปกายอันนี้ให้เป็นธาตุ ๔ เป็นต้น ตามความเป็นจริงแล้ว จิตนั้นสงบแน่วแน่อยู่ใน อารมณ์อันนั้น ความเห็นตามเป็นจริงก็ได้ชื่อว่าวิปัสสนาอยู่แล้ว

สมถะแล้ววิปัสสนาทั้งสองนี้ มีวิถีทางเดินอันเดียวกัน คือ ปรารภรูปขั้นนี้เป็นอารมณ์

เหมือนกัน จะมีแยกกันอยู่บ้างก็ตอนปลาย คือว่าเมื่อเจริญสมณะอยู่นั้น จิตตั้งมั่นแล้ว น้อมไปสู่เอกกัคคตารมณ์หน้าเดียว จนจิตเข้าถึงภวังค์นั้นแล จึงจะทิ้งวิปัสสนา เรียกว่า สมณะแยกทางตอนปลายออกจากวิปัสสนา ถ้าวิปัสสนาเดินออกนอกขอบเขตของสมณะ หรือสมณะอ่อนไปจนเป็นเหตุให้ฟุ้งซ่านตามอาการของสัญญา มีส่งตามตำราแลแบบ แผนเป็นต้น เรียกว่าวิปัสสนาแยกออกจากสมณะ หรือจิตที่เพลिनมองดูตามนิมิตต่างๆ ซึ่งเกิดจากสมณะนั้นก็ดี ถึงจิตนั้นจะแน่วแน่อยู่ในนิมิตนั้นก็ตาม เรียกว่าวิปัสสนาแปร ไปเป็นวิปัสสนูปกิเลส เรียกว่าวิปัสสนาแยกทางออกจากสมณะเสียแล้ว

สมถวิปัสสนานี้ เมื่อมีกำลังเสมอภาคกันเข้าเมื่อไรแล้ว เมื่อนั้นแล มรรคทั้งแปดมี สัมมาทิฏฐิเป็นต้น จะมารวมกันเข้าเป็นองค์อันเดียว อย่าว่าแต่มรรคทั้งแปดเลย อริยสัจ ธรรมทั้งสี่ก็ดี โภธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดก็ดี หรือธรรมหมวดอื่นๆ นอกจากนี้ก็ดี ย่อมมารวมอยู่ในมรรคอันเดียวในขณะเดียวกันนั้น ขณะนั้นท่านจึงเรียกว่า สมัยวิมุตติ หรือ เอกภิกขมัย รู้แจ้งแทงตลอดในสัพพัญญยธรรมทั้งปวงขณะเดียว ของไม่รวมกันอยู่ ณ ที่เดียวจะไปรู้ได้อย่างไร จึงสมกับคำว่า ผู้มีเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ จึงจะถึงวิมุตติ ธรรมได้ดังนี้

ดังจักมีคำถามว่า มรรคทั้งแปดทำไมจึงมารวมเป็นอันเดียวกัน แล้วธรรมทั้งหลายมี อริยสัจ ๔ เป็นต้น ก็มารวมอยู่ในที่นั้นด้วย ส่วนผู้ที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้นแต่ก่อนๆ ก็ไม่ทราบว่าจะอะไรเป็นธรรมหมวดไหน แต่ในเวลาธรรมมารวมเข้าเป็นอันเดียวกันแล้ว ทำไมจึงรู้ได้ (ข้าพเจ้าขอตอบโดยอนุमानว่า) เพราะจิตเดิมเป็นของอันเดียว ที่ว่าจิตมี มากดวง เพราะจิตแสดงอาการออกไปจึงได้มีมาก เมื่อจิตมีอันเดียว ธรรมอันบริสุทธิ์ที่จะ ให้หลุดพ้นจากอาการมาอย่างก็ต้องมีอันเดียวเหมือนกัน จิตอันเดียว ธรรมอันเดียว จึง เข้าถึงซึ่งวิมุตติได้ จึงเรียกว่า เอกภิกขมัยวิมุตติ

ส่วนท่านผู้ที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้นได้ แต่เมื่อก่อนๆ ถึงจะไม่รู้ว่า อันนั้นเป็น ธรรมชาตินั้นๆ ก็ดี แต่เมื่อมารวมอยู่ในที่เดียวกันแล้ว ย่อมเห็นทั้งหมดว่าอันนั้นเป็น ธรรมอย่างนั้น มีกิเลสและไม่มิกิเลส แสดงลักษณะอาการอย่างนั้นๆ ย่อมปรากฏชัดอยู่ใน ในที่อันเดียว ส่วนสมมติบัญญัติจัดเป็นหมวดเป็นหมู่แต่งตั้งขึ้นมาตามลักษณะที่เป็นจริง อยู่นั้น จึงมีชื่อเรียกต่างๆ เป็นอย่างๆ ออกไป สำหรับผู้รู้ที่อยู่ในที่เดียว เมื่อเห็นชัดเช่นนั้น

แล้ว ใครจะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม สิ่งเหล่านั้นย่อมเป็นอยู่อย่างนั้นๆ ที่เดียว ข้อนี้เปรียบเหมือนกับกล้องจุลทรรศน์รวมดิ่งดูเอาเงาของภาพทั้งหลายที่มีอยู่ข้างหน้าเข้ามาไว้ที่เดียวทั้งหมด แล้วทำภาพในขณะเดียวกันทั้งหมด แต่กล้องนั้นมิได้สมมติบัญญัติภาพเหล่านั้นเลย

ฉะนั้น สมถวิปัสสนาที่แสดงมาแต่ต้นจนอวสานนี้ เป็นวิถิทางของพระโยคาวจรผู้เจริญสมถวิปัสสนา เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคอันสูงขึ้นโดยลำดับ ถ้าเป็นมรรคสามในข้างต้น ความรู้ ความเห็น การละ ก็เป็นไปตามภูมิของตนโดยลำดับของมัคคสมัยนั้น มีผลเกิดขึ้นในความอิ่มความเต็มแล้ว วางเฉยขณะหนึ่งแล้วก็หายไป ต่อนั้นไปก็ดำเนินมัคคปฏิบัติต่อไปอีก ในสมัยวิมุตติอื่นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ถ้าเป็นมรรคที่สูงสุดยอดเยี่ยมของมรรคทั้งหลายแล้ว ต่อจากผลนั้นมามีลักษณะจิตอันหนึ่ง ให้น้อมไปในวิเวกเป็นอารมณ์ แล้วย้อนกลับมาตรวจดูมัคคปฏิบัติ อันปหานกิเลสแล้วชำระธรรมารมณ์อันเป็นเครื่องอยู่ต่อไป ข้อนี้อุปมาเหมือนบุรุษผู้ชาวสวนถางป่า เมื่อเขาถางป่าเตียนหมดแล้วก็ใช้ไฟเผา จนทำให้ที่เขาถางนั้นเป็นถ้ำเป็นฝุ่นไปหมด เมื่อป่าที่เขาเผาขึ้นเตียนโล่งไปหมดแล้ว เขาก็มาตรวจดูภูมิภาคเหล่านั้นด้วยความปลาบปลื้ม ที่ไหนสมควรจะเพาะปลูกพืชพรรณธัญญาชาติสิ่งใด ในที่ไหน เขาก็ปลูกตามชอบใจ

ฉะนั้น ขอสาธุชนผู้หวังอมตรสให้ปรากฏในมัคควิถิ จงพากันยินดีในทางอันเอกจะได้ถึงวิเวกอันเกษมสอาด การกระทำพระกรรมฐานดังแสดงมาแล้วนี้มีใช่เป็นการยากลำบากนัก ถ้าหากรู้จักหนทางแล้ว เดินพรึบหนึ่งขณะจิตเดียวก็จะถึงซึ่งเอกายนมรรค ไม่จำเป็นจะต้องพักผ่อนนอนแรมตามระยะทางให้ชักช้า ขอแต่เจริญพากันตั้งศรัทธาปสาทะในมัคคปฏิบัติเป็นนายหน้าก็แล้วกัน คุณมหันตอันเราประสงค์คงได้แน่